


ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ
قۇمۇل شېۋىسى

شىنجاڭ پەن - تېخنىكا نەشىرىياتى


-K-





مەسئۇل مۇھەررىرى:
مەلىكە مۇھەممەد

مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى:
ئەكبەر پەيزۇللا



ھازىرقى زامان ئۇيغۇرتىلىنىڭ قۇمۇل شېۋىسى

قۇمۇل شېۋىسىنى تەكشۈرۈش مەخسۇس گۇرۇپپىسى تۈزدى
قۇمۇل ۋىلايەتلىك مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلىرى
قىل-يېزىق خىزمىتى ئىشخانىسى نەشىر قىلدۇردى

شىنجاڭ پەن - تېخنىكا سەھىيە نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: مەلىكە مۇھەممەد
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر پەيزۇللا

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قۇمۇل شېۋىسى

* * *

شىنجاڭ پەن-تېخنىكا سەھىيە نەشرىياتى (K) نەشر قىلدى ۋە تارقىتى

(ئۈرۈمچى شەھىرى يەتتەن كوچىسى №4 پوچتا نومۇرى 830001)

«بوغدا» كومپيۇتېر مەتبەئە مەركىزىدە تىزىلدى

ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بەئىگۈڭتىڭ ھۆججەت

بېسىش مەركىزى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

فورماتى: 787×1092 مىللىمېتىر 1/32 باسما تاۋىقى: 7.75 قىستۇرما ۋارىقى: 3

1997-يىلى 8-ئاي 1-نەشرى

1997-يىلى 8-ئاي 1-بېسىلىشى

تىراژى: 4000—1

ISBN7-5372-1329-1/H·12

باھاسى: 15.00 يۈەن



قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە ۋالىسى ئابدۇراخمان كېرەم، مۇئاۋىن ۋالى
 توختىخان ئىسمائىل ۋە مۇئاۋىن باش كاتىپى تۇردى ئابلا قۇمۇل شېۋىسى
 ماتېرىياللىرىنى كۆرۈش ئۈستىدە.



تەتقىقاتچى مېر سۇلتان ئوسمانوۋ ناۋۇش بەرگۈچى پاتەمخان بىلەن تەكشۈرۈش
 ئۈستىدە (كۆرسەتمە)



قۇمۇل شېۋىسىنى تەكشۈرۈش خادىملىرى تۆمۈرتىدە



قۇمۇل شېۋىسى توغرىسىدا پىكىر ئېلىش يىغىنىغا قاتنىشقان قۇمۇل زىيالىلىرى

بېغىشلىما

قۇمۇل شېۋىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا يۈز يىلدىن بېرى نۇرغۇن ئالىملار دىققەت قىلىپ كېلىۋاتقان بىر شېۋە. بۇ شېۋە ھەققىدە چەت ئەللەردە ۋە مەملىكىتىمىزدە بىرمۇنچە تەتقىقات نەتىجىلىرى ئېلان قىلىنغان بولسىمۇ، بۇ شېۋىنى يەنىمۇ چوڭقۇرلاپ يورۇتۇپ بېرىش ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتولوگىيىسى تەتقىقاتى ساھەسىدە بىزنىڭ ئالدىمىزدا تۇرغان مۇھىم بىر ئىلمىي ۋەزىپە ئىدى. بۈگۈن بۇ ۋەزىپىنى ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى تەتقىقاتىدا مول ئىلمىي تەجرىبىگە ئىگە پروفېسسور مەرسۇلتان ئوسمانوف يېتەكچىلىكىدىكى ئىلمىي كوللېكتىپ مۇۋەپپەقىيەتلىك ئورۇنداپ، مۇشۇ قىممەتلىك ئەسەرنى يېزىپ چىقىپتۇ. بۇ بىزنىڭ ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى تەتقىقاتىدىكى بىر زور ئۇتۇقىمىز.

بۇ ئەسەرنىڭ يورۇقلۇققا چىقىشى بىلەن بىزنىڭ بۇ ساھەدىكى مۇھىم بىر بوشلۇقىمىز تولدۇرۇلۇپ، ئۇيغۇر تىلىشۇناسلىقى يەنە بىر قېتىم قەدەمنى كۆتۈردى.

مەن مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ ئىشقا كۆڭۈل بۆلگەن ۋە ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىدىكى رەھبىرىي يولداشلارنى، ئەمەلىي خىزمەتلىرىگە قاتناشقان قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلەر، تىل-يېزىق خىزمىتى ئىشخانىسىدىكى بارلىق يولداشلارنى، قەدىرلىك شاگىرتىم، كەسپىدىشىم مەرسۇلتان ئوسمانوفنى قىزغىن تەبرىكلەيمەن.

ئىبراھىم مۇتىنى

1996-يىلى 11-ئاينىڭ 12-كۈنى

قۇمۇل شېۋىسىنى تەكشۈرۈش مەخسۇس
گۇرۇپپىسىدىكىلەرنىڭ ئىسمىلىكى

باش يېتەكچى: ئابدۇراخمان كېرەم (قۇمۇل ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ
مۇئاۋىن شۇجىسى، قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەمۇرىي
مەھكىمىنىڭ ۋالىيسى)

مۇئاۋىن يېتەكچى: توختىخان ئىسمايىل (قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەمۇرىي
مەھكىمىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى)

مەسئۇل يېتەكچى: تۇردى ئابلا (قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەمۇرىي
مەھكىمىنىڭ مۇئاۋىن باش كاتىپى)

كەسپىي يېتەكچى: مۇرسۇلتان ئوسمانوف (ئاپتونوم رايونلۇق
مىللەتلەر تىل-يېزىق خىزمىتى كومىتېتىنىڭ
كادىرى، پروفېسسور)

گۇرۇپپا ئەزالىرى:

ئېلى ئىسمايىل (قۇمۇل ۋىلايەتلىك مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلىرى،
تىل-يېزىق خىزمىتى ئىشخانىسىنىڭ باشلىقى،
كاندىدات ئالىي مۇھەررىر)

سائادەت كىچىك (قۇمۇل ۋىلايەتلىك مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلىرى،
تىل-يېزىق خىزمىتى ئىشخانىسىنىڭ مۇئاۋىن
باشلىقى، مۇھەررىر)

سەمەت ئەسرا (قۇمۇل ۋىلايەتلىك مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلىرى،
تىل-يېزىق خىزمىتى ئىشخانىسىنىڭ كادىرى،
مۇھەررىر)

ئايگۈل مەمەت (قۇمۇل ۋىلايەتلىك مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلىرى،
تىل-يېزىق خىزمىتى ئىشخانىسىنىڭ كادىرى،
مۇھەررىر)

يۈنۈس سادىق (قۇمۇل ۋىلايەتلىك مىللىي - دىنىي ئىشلار
باشقارمىسىنىڭ كادىرى)

مۇندەرىجە

- (1) I كىرىش سۆز..... (1)
- 1. قۇمۇل شېۋىسىنى تەكشۈرۈش خىزمىتىنىڭ
- (1) ئۇيۇشتۇرۇلۇشى..... (1)
- 2. تەكشۈرۈش نۇقتىلىرى ۋە تاۋۇش بەرگۈچلەرنىڭ
- (11) تاللىنىشى..... (11)
- (20) II فونېتىكا..... (20)
- 1. قۇمۇل شېۋىسىنىڭ فونېمىلىرى توغرىسىدا..... (20)
- 2. قۇمۇل شېۋىسىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر..... (21)
- (21) A سوزۇق تاۋۇشلاردا..... (21)
- (21) ① سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى..... (21)
- (28) ② سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ جاراڭسىزلىشىشى..... (28)
- (29) ③ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى..... (29)
- (29) ④ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى..... (29)
- (31) B ئۈزۈك تاۋۇشلاردا..... (31)
- (31) ① ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى..... (31)
- (33) ② ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى..... (33)
- (49) ③ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى..... (49)
- (58) ④ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى..... (58)
- (59) ⑤ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ كۆپىيىپ قېلىشى..... (59)
- (60) ⑥ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلاتسىيىسى..... (60)
- (61) C ئاھاڭداشلىق..... (61)
- (61) ① سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى..... (61)

② سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ

- (63) ئاھاڭداشلىقى
- III قۇمۇل شېۋىسىنىڭ گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى (64)
1. ئىسىملاردا كېلىش قوشۇمچىلىرى (64)
2. ئىسىملاردا تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى (66)
3. سۈپەتلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى (66)
4. ئالماشلاردىكى ئالاھىدىلىكلەر (67)
5. پېئىل ئۆزەكلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر (70)
6. پېئىل رايلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر (75)
7. پېئىل دەرىجىلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر (79)
8. رەۋىشداشلاردىكى ئالاھىدىلىكلەر (81)
9. ياردەمچى سۆزلەردىكى ئالاھىدىلىكلەر (83)
10. سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردىكى ئالاھىدىلىكلەر (87)
- IV قۇمۇل خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئۈلگىلەر (89)
- V قۇمۇل شېۋىسىگە خاس شېۋە سۆزلىرى (125)
- VI قوشۇمچە (234)
1. قۇمۇل شېۋىسىدە كۆپ قوللىنىلىدىغان ئۇيغۇر تىلىغا
خاس كىشى ئىسىملىرىدىن ئۈلگىلەر (234)
2. كىتابتا قوللىنىلغان خەلقئارا ترانسكرىپسىيە بەلگىلىرىنىڭ
ھازىرقى ئۇيغۇر يېزىقىدا قوللىنىلىۋاتقان ھەرپلەر بىلەن
سېلىشتۇرمىسى (238)
3. تاۋۇش بەرگۈچلەرنىڭ تىزىملىكى (240)
4. قىسقارتىمىلار (241)

I كىرىش سۆز

1. قۇمۇل شېۋىسىنى تەكشۈرۈش خىزمىتىنىڭ ئۇيۇشتۇرۇلۇشى

قۇمۇل شېۋىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىدىن مەركىزىي دىئالېكت دائىرىسىدىكى ناھايىتى مۇھىم بىر شېۋە ھېسابلىنىدۇ. بۇ شېۋە 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپلا بىر قىسىم رۇس ۋە ياۋروپا ئالىملىرىنىڭ دىققىتىنى تارتقان. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ۋاسىتىلىك ياكى بىۋاسىتە ھالدا بۇ شېۋە بىلەن ئۇچراشقان ۋە بۇ توغرىدا بىر قىسىم تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بارغان. بۇلاردىن ئەينى دەۋردىكى قازان داشۆسىنىڭ پروفېسسورى، رۇسىيىلىك ئالىم ن. ف. كاتانوف، ۋېنگرىيىلىك ئالىم ۋامبرى، گېرمانىيىلىك ئالىم ئا. لېكوك، روسىيىلىك تۈركۈلۈگ س. يې. مالفىلارنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ.

قۇمۇل شېۋىسى ئۈستىدىكى تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقاتتا ئالاھىدە، تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك بولغىنى س. يې. مالفىنىڭ قۇمۇل شېۋىسى توغرىسىدىكى ئەمگەكلىرى بولۇپ، بۇ ئالىم 1914 - يىلى قۇمۇلنىڭ قوراي، خوتۇنتام، شوپۇل، ئايار (ئاقپەر)، تاشار، قارمۇقچى قاتارلىق جايلىرىدا مەخسۇس تىل تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. ئۇنىڭ قۇمۇل شېۋىسى توغرىسىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى 1954 - يىلى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تەرىپىدىن «ئۇيغۇر تىلىنىڭ

قۇمۇل دىئالېكتى» دېگەن نام ئاستىدا مەخسۇس كىتاب قىلىپ نەشر قىلىنغان. بۇ كىتابتا ئەينى دەۋردىكى قۇمۇل خەلقى ئاغزىدىن خاتىرىلىنىۋېلىنغان تۈرلۈك ژانىرلاردىكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى — قوشاق، بېيىت، چۆچەك، تېپىشماق، بىر قىسىم جۈملىلەر ترانسكرىپسىيىسى ۋە رۇسچە تەرجىمىسى بىلەن بېرىلگەن، كىتابنىڭ ئاخىرقى قىسمىدا قۇمۇل شېۋىسىدە قوللىنىلىۋاتقان 3000 غا يېقىن سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى رۇسچە تەرجىمىسى بىلەن بېرىلگەن. بىز بۇ كىتابنىڭ نەشر قىلىنىش مۇناسىۋىتى بىلەن س. يې. مالوفنىڭ قۇمۇل شېۋىسى ئۈستىدىكى تەتقىقاتى توغرىلۇق بىر ئاز توختىلىپ ئۆتۈشنى مۇۋاپىق كۆردۈق.

س. يې. مالوفنىڭ ئۇيغۇر تارىخى، ئۇيغۇر تىلى ساھەسىدە، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىئالېكت ۋە شېۋىلىرى تەتقىقاتىدا سىڭدۈرگەن ئەمگەكلىرى بۇ ئالىمنى ئومۇمەن ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ بىر پېشىۋاسى سۈپىتىدە كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىدۇ. س. يې. مالوف ھەقىقەتەن ئۇيغۇرشۇناسلىق ساھەسىدە ئالدىنقى قاتاردىكى ئالىملارنىڭ بىرى. ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە دىئالېكتلىرى ئۈستىدە مەشھۇر ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇنىڭ قۇمۇل شېۋىسىدىن باشقا قەشقەر شېۋىسى، لوپنۇر دىئالېكتى، خوتەن دىئالېكتى، سېرىق ئۇيغۇر تىلىغا بېغىشلانغان مەخسۇس ئەسەر ۋە ماقالىلىرى بار. ئەسىرىمىزنىڭ باشلىرىدىن ئېتىبارەن باشلانغان ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى ئومۇمەن ئۇنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرى ئاساسىغا قۇرۇلغان ۋە چوڭقۇرلاشقان. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا بولسۇن، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا بولسۇن، س. يې. مالوفنىڭ نامى دائىم ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىنىدۇ.

س. يې. مالوف قۇمۇل شېۋىسىنى تەكشۈرگەن ۋاقىتلار

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىنىڭ شەكىللىنىۋاتقان بىر دەۋرلىرى بولغاچقا، ئۇ چاغدا قۇمۇل شېۋىسىنى بىر ئومۇمىي مىللىي جانلىق تىل — ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىي جانلىق تىلى بىلەن سېلىشتۇرۇشنىڭ ئىمكانىيىتىمۇ يوق ئىدى. شۇڭا، س. يې. مالوف ئۇنى ئومۇمەن بىر ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتى « наричче » سۈپىتىدە تەكشۈرگەن. مۇشۇنداق بولغاچقا، بۇ ئەسەردە قۇمۇل شېۋىسىنىڭ شۇ دەۋردە يەنى 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا باشقا رايونلاردا قوللىنىلىۋاتقان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكت ۋە شېۋىلىرى بىلەن فونېتىكىلىق ۋە سېمانتىكىلىق جەھەتتىن ئوخشاش قوللىنىلىدىغان نۇرغۇن سۆزلىرىمۇ كۆرسىتىلگەن.

بۇ ھەقتە س. يې. مالوف مۇنداق دەيدۇ: « ئەگەر شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرى ئوتتۇرىسىدىكى بوش يەرلەرنى چىقىرىپ تاشلاپ، ئۇلارنى ئۆزئارا يېقىنلاشتۇرغىلى بولسا، ئۇ ھالدا بەلكىم بۇ يەردە « наричче » [س. يې. مالوف بۇ سۆزنى (دىئالېكت) مەنىسىدە ئىشلەتكەندەك كۆرۈنىدۇ] توغرىسىدا گەپ قىلىش ئەمەس، بەلكى « говор — شېۋە » توغرىسىدا سۆزلەشكە توغرا كېلەتتى، ... لېكىن ھازىر ھەرقايسى يۇرتلار ئارىسىدىكى كەڭرى كەتكەن چۆللۈكلەر ئۇيغۇر تىلىنى ئۆزلۈكىدىن بىرنەچچە بۆلەككە بۆلۈۋەتكەن بولۇپ، بۇ ھەرقايسى بۆلەكلەر بىز ئۈچۈن بىر « наричче — دىئالېكت » بولۇپ ھېسابلىنىدۇ» (قارالغۇ: يۇقىرىقى ئەسەر، كىرىش قىسمى).

س. يې. مالوف ئۆز دەۋرىدە قۇمۇل شېۋىسىنى « شالغۇت تىلى » دەيدىغان قاراشقا قەتئىي قوشۇلمىغان. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: « شىنجاڭنىڭ بىر قىسىم جايلىرىدىكى كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ تىل ئادەتلىرىگە قاراپلا قۇمۇللىقلار توغرىسىدا ئۇلارنىڭ تىلى « ئەرچالاڭ — شالغۇت » دېيىشتى. بىراق، مەن ھەرگىز

مۇنداق قارمايمەن، ناھايىتى ئېنىقكى، قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ ئوردىسىدىكى خەنزۇچە ئادەتلەر ياكى خەنزۇچە سۆزلەر توغرىسىدا شۇنداق دېيىلگەن. كېيىنچە قۇمۇل ۋاڭلىقىدىكى مۇنداق ئادەت ياكى خەنزۇچە سۆزلەر ئىشلىتىلمەيدىغان بولغان» (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، كىرىش قىسمى).

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، س. بې. مالوف قۇمۇل شېۋىسىدە ۋاڭلىق تۈزۈم تۈپەيلىدىن قوبۇل قىلىنغان بىر قىسىم خەنزۇچە، مانجۇچە، موڭغۇلچە سۆزلەرنىڭ قوللىنىلىشىنىڭ ئۇنىڭ «شالغۇت تىلى» دېيىلىشىگە سەۋەب بولالمايدىغانلىقىنى ئېنىق كۆرسەتكەن.

ئورنى كەلگەندە يەنە شۇنى دەپ ئۆتەيلى، قۇمۇل شېۋىسىدىكى خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان بىر قىسىم سۆزلەرنى يالغۇز ۋاڭلىق تۈزۈم بىلەنلا مۇناسىۋەتلىك، دەپ قارىغىلى بولمايدۇ. سۈبىخەي ئەپەندى «قۇمۇل ۋە تۇرپان ئۇيغۇر ۋاڭلىرىنىڭ تارىخى» دېگەن ئەسىرىدە 15-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا تېخى ئىسلامغا ئىشەنمىگەن بىر قىسىم قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ گەنسۇنىڭ سۇجۇ (ھازىرقى جۇچۇەن) ئەتراپلىرىغا داۋاملىق كۆچۈپ تۇرغانلىقى توغرىلىق مەلۇمات بېرىدۇ (قاراڭ: مەزكۇر ئەسەر، 98-بەت، 1993-يىل، شىنجاڭ داشۇ نەشرىياتى، خەنزۇچە). قۇمۇلدا ھازىر «syktʃi» دەپ ئاتىلىدىغان جەمەت لەقىمى ئۇلارنىڭ قايتىپ كەلگەندىن كېيىنكى ئۆزلىشىپ قالغان لەقىمى. شۇڭا، س. بې. مالوف «syktʃi» سۆزىنى مۇشۇ «سۇجۇ» سۆزىدىن كەلگەن، دەپ كۆرسىتىدۇ (قاراڭ: س. بې. مالوف مەزكۇر ئەسەر، 180-بەت). شۇنداق ئىكەن، قۇمۇل شېۋىسىدىكى misi — كۈل رەڭ، dzigoza — كەنجە، xentej — ئەرلەر كۆڭلىكى، dzagen — جاۋاڭ قاتارلىق خەنزۇچە سۆزلەرنى خېلى بۇرۇنلا قۇمۇل شېۋىسىگە ئۆزلەشكەن دېيىشكە بولىدۇ.

دوڭ ۋېنىي ئەپەندى ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇر تىلى قۇمۇل شېۋىسىنىڭ

تارىخىي ئورنى» دېگەن ماقالىسىدە (قاراڭ: «ئىلى سىفەن شۆيۈەن ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1988-يىلى، 1-سان، خەنزۇچە) بۇ خىل سۆزلەر توغرىسىدا تەپسىلىي توختىلىپ، بۇ سۆزلەرنىڭ ھازىرقى لەنجۇنىڭ جەنۇبىدىكى مىنشەن (岷县)، داڭچاڭ (宕昌)، گەنيۇ (甘谷) ناھىيىلىرىنىڭ شېۋىسىگە ئوخشايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. كۆرۈشكە بولىدۇكى، قۇمۇل شېۋىسىگە خەنزۇ تىلىنىڭ غەربىي شىمال دىئالېكتىدىن، شۇنىڭدەك مانجۇ ۋە موڭغۇل تىللىرىدىن مۇنداق بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ قوبۇل قىلىنىشىدا مەلۇم تارىخىي مەۋەپلەر بار. مۇنداق سۆزلەر ئۇزاق تارىخىي جەرياندا قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئالاقە ئېھتىياجى ئۈچۈن خىزمەت قىلىپلا كەلمەي، بەلكى ھازىرقى دەۋردىمۇ يەنىلا ئالاقە ئېھتىياجىدا مۇستەقىل ھالدا ياكى ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەر بىلەن پاراللېل ھالدا قوللىنىلىدۇ. بەزىلىرى ھەتتا ئىشلىتىلىش قېتىم سانى كۆپ بولغان سۆزلەر قاتارىغا كىرىپ كەتكەن. تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن ھېچقانداق بىر ساپ تىل ياكى دىئالېكتنىڭ بولمايدىغانلىقىنى، بىر تىل لېكسىكىسىنىڭ (جۈملىدىن شۇ تىل لېكسىكىسىغا قوبۇل قىلىنغان چەت تىل سۆزلىرىنىڭمۇ) شۇ تىلدا پەقەت قۇرۇلۇش ماتېرىيالى سۈپىتىدە خىزمەت قىلىدىغانلىقى، ئۇنىڭ شۇ تىل گرامماتىكىسىنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكەندىن كېيىنلا ئاندىن ئالاقە ئېھتىياجىدىن چىقىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتساق، س. يې. مالوفنىڭ بۇنىڭدىن يېرىم ئەسىرچە بۇرۇن بۇ ھەقتە نەقەدەر توغرا قاراشتا ئىكەنلىكىنى چۈشىنىۋالالايمىز.

شۇنداقتىمۇ، بۇ مۇناسىۋەت بىلەن س. يې. مالوفنىڭ بەزى يېتەرسىزلىكلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش ئورۇنسىز بولماس. س. يې. مالوف ئۆزىمۇ ئۆز ئەمگىكىدىكى يېتەرسىزلىكلەر — تەرجىمىدىكى خاتالىقلار، تېكىستلەرنى چۈشىنىش... قاتارلىق جەھەتلەردىكى

يېتەرسىزلىكلىرىنى ئۆزىدىن كېيىنكى تۈركۈلۈگۈلارنىڭ يورۇتۇپ بېرىشىنى، خاتالىقلىرىنى كۆرسىتىپ، تۈزىتىشىنى ئۈمىد قىلىپ كېلىپ شۇنداق دەيدۇ: «مەن ھازىر تۈركۈلۈگۈلار ئىچىدە قۇمۇللىقلارغا (قۇمۇل شېۋىسىگە) قىزىقىۋاتقان ئالىملاردىن ناھايىتى خۇشالمەن، . . . كەلگۈسىدە قۇمۇللىقلار سوۋېت ئالىمىنىڭ ئۆز تىلى توغرىلۇق يازغان نەرسىلىرىگە دىققەت - ئېتىبارىنى بەرمەي، قىزىقماي قالمايدۇ ھەمدە ئۇنىڭ خاتالىقلىرىنى جەزمەن كۆرسىتىپ بېرىدۇ» (قاراڭ: س. يې. مالوف، يۇقىرىقى ئەسەر، كىرىش قىسمى).

ھەقىقەتەن س. يې. مالوفنىڭ «قۇمۇل دىئالېكتى» نەشر قىلىنىپ 40 يىل ئۆتكەن بىر ۋاقىتتا بۇ شېۋىنىڭ ھەقدارلىرى بۇ ئالىمنىڭ ئەمگەكلىرىگە قىزىقتى. ئۇنىڭغا چوڭقۇر چۆكۈپ، ئۇنى ئۆز تىل ئەمەلىيىتى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆردى. ئالىمنىڭ مۇندىن 80 يىل بۇرۇن جاپا - مۇشەققەت بىلەن يىغقان ماتېرىياللىرىغا يۇقىرى باھا بېرىش بىلەن ئۇنىڭ قۇمۇل شېۋىسىدىكى سۆزلەرگە بەرگەن ترانسكرىپسىيىسىدە، سۆزلەرنى رەتكە تۇرغۇزۇشتىكى ئۇسۇلىدا، شۇنىڭدەك قۇمۇل شېۋىسىگە خاس بەزى تىل تەركىبلىرىنى تەھلىل قىلىشىدا بەزى يېتەرسىزلىكلەرنىڭ بارلىقىنى سەزدى. مەسىلەن: بۇ ئەسەردە «نەغمە» سۆزى «на ма // nāgmā» شەكلىدە ئىككى خىل (قاراڭ: س. يې. مالوف، يۇقىرىقى ئەسەر، 170-بەت)، «ئوغۇرلا» پېئىلى «о урла - // о улла» شەكلىدە ئىككى خىل (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، 171-بەت)، «ئۆچۈر» - «öчүр - // учур - // үчүр» شەكلىدە ئۈچ خىل (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، 173، 189، 190-بەتلەر)، «ئۆچكە» سۆزى «öцкә // öцкө // үцкә» شەكلىدە ئۈچ خىل (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، 173، 190-بەتلەر)،

«پادىچى» سۆزى، «падаци // пәдци» شەكلىدە ئىككى خىل (قارالغ: يۇقىرىقى ئەسەر، 173، 194-بەتلەر)، «دىۋانە» سۆزى «дигәнә // дигане» شەكلىدە ئىككى خىل (قارالغ: يۇقىرىقى ئەسەر، 147-بەت) خاتىرىلەنگەن.

ھەتتا بىر تاۋۇش بەرگۈچىنىڭ ئاغزىدىن خاتىرىلەنگەن ھېكايە، چۆچەكلەردىمۇ مۇنداق ئىككى خىللىقنى ئۇچرىتىش مۇمكىن. مەسىلەن، قارمۇقچىدىن خاتىرىلەنگەن «سايابەتچى ھايۋانلار» ناملىق ھېكايىدە «كىرپە» سۆزى «көрпә // керпә» شەكلىدە ئىككى خىل خاتىرىلەنگەن (قارالغ: يۇقىرىقى ئەسەر، 95-بەت).

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، بۇ مىساللاردا بىر بولسا سۆزلەرنىڭ سوزۇق تاۋۇشلىرى، بىر بولسا ئۈزۈك تاۋۇشلىرى قۇمۇل شېۋىسىگە ئۇيغۇن بولمىغان.

توغرا، ھازىرمۇ ئىككى خىل ۋارىيانتتا ئېيتىلىدىغان بىر قىسىم سۆزلەر بار. مەسىلەن، «abdā(n)» ياكى «amdā(n)» ياكى «batfora» ياكى «batfora» ، «møfələ» ياكى «bøfələ» ، «dzajla-» ياكى «dzajda-» ، «pytle» ياكى «pytde-» ، «bowo(n)» ياكى «boŋo(n)» ، «betwar» ياكى «berbar» ، «agal» ياكى «agal» ، «xatmā(n)» ياكى «xitmā(n)» ، «dzajba ajbir» ياكى «dzajge ajbir» ، «budzuŋur» ياكى «bydzygyr» ، «tonuz» ياكى «tonuz» قاتارلىق سۆزلەر بىر تاۋۇش بەرگۈچىنىڭ تەلەپپۇزىدا بولسۇن ياكى ئىككى كىشىنىڭ تەلەپپۇزىدا بولسۇن، بەزىدە ئىككى خىل ئېيتىلىپ قالدۇ. لېكىن، دىققەت قىلىنسا، مۇنداق سۆزلەرنىڭ ئىككى خىل ئېيتىلىشى ھەرگىز قالايمىقان بىر ھادىسە بولماستىن، مەلۇم بىر قائىدىگە ئاساسلانغان، يەنى بۇ سۆزلەر m/b نۆۋەتلىشىشى، l/d نۆۋەتلىشىشى، ɣ/w نۆۋەتلىشىشى، b/w نۆۋەتلىشىشى، i/a نۆۋەتلىشىشى، سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئۆزئارا ماسلىشىشى، ɣ/w، g، ئاسسىمىلياتسىيىسى قاتارلىق قۇمۇل شېۋىسىدە

كۆرۈلۈشى مۇمكىن بولىدىغان بىرقاتار فونېتىكىلىق قائىدىلەرگە ئاساسلانغان.

شۇنىڭدەك، س. يې. مالوف ئەينى دەۋردىمۇ قۇمۇل شېۋىسىدە ئىككى فونېما ھېسابلىنىدىغان «ھ [h]» تاۋۇشى بىلەن «خ [x]» تاۋۇشىنى تېكىستلەردە بەزەن ئايرىغان، بەزەن پەرقلىنىدىمىگەن؛ ئەسەرنىڭ لېكسىكا قىسمىدا بولسا پەرقلىنىدىمىگەن، بىرلا «x» ھەرپى بىلەن ئىپادىلىگەن (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، 190، 192-بەتلەر). بۇنى قۇمۇل شېۋىسىنىڭ مەيلى شۇ دەۋردىكى، مەيلى ھازىرقى ئەھۋالىغا ئۇيغۇن، دېگىلى بولمايدۇ. بۇ بەلكىم س. يې. مالوفنىڭ [h] ۋە [x] تاۋۇشلىرىغا بولغان سېزىمچانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

بۇلاردىن باشقا، س. يې. مالوف ئەنگىلىدىكى يېتەرسىزلىكلەردىن ئۇنىڭ بەزى سۆزلەرگە بەرگەن تەرجىمىسىنىڭ توغرا ئەمەسلىكىنى، سۆزلەرنىڭ خېلى بىر قىسىم گرامماتىكىلىق تۈرلىنىشلىرىنىڭ لۇغەت (словар) قىسمىدا بېرىلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەك. شۇنىڭدەك بۇ ئەسەردە بەزى گرامماتىكىلىق شەكىلمۇ ھېسابلىنىدىغان، لېكسىكىلىق بىرلىكىمۇ ھېسابلىنىدىغان تەركىبلەرمۇ لېكسىكىلىق بىرلىك قىلىپ بېرىلگەن. مەسىلەن، مەزكۇر كىتاب 47-بەتتە ھەر قايسى ئۇيغۇر شېۋىلىرىدە كەڭ تارالغان «ئولاي بىلەن قاغا» دېگەن خەلق چۆچىكىدىكى «ئولاي — ئولار» سۆزى قۇمۇل شېۋىسىدە «olan» دېيىلگەنلىكتىن ئۇنى «ō(ɔ)lan - ئوغلان» دەپ ھېس قىلىپ «юнош» دەپ تەرجىمە قىلغان. يەنە، مەزكۇر كىتاب 147-بەت 2 - ئىستوندىكى «dizā» قۇمۇل شېۋىسىدە قانداقتۇر بىر مۇستەقىل تەركىب ياكى مۇستەقىل تىل بىرلىكى ئەمەس، ئۇ «andin kejin» دېگەن باغلىغۇچى بىرىكمىنىڭ كېيىنكى تەركىبىنىڭ

فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشى ئارقىلىق، يەنى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «kedin - كېيىن» سۆزىنىڭ ئاخىرىدىكى [n] تاۋۇشى چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلۇپ، «kedi(n)» شەكلىگە كىرگىنىدىن كېيىن، ئاندىن بىر «-ze» يۈكلىمىسى قوشۇلۇش بىلەن ھاسىل بولغان. بۇ باغلىغۇچى بىرىكمىنىڭ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشتىن كېيىنكى تولۇق شەكلى «ekizize > a(ndin)kizi(n)ze» بولۇشى لازىم ئىدى. لېكىن، س. يې. مالىوف بۇنىڭغا «zizä, ziza, nizä» شەكلىدە ترانسكرىپسىيە بېرىپ، لېكسىكىلىق بىرلىكلەر ئىچىگە كىرگۈزۈپ قويغان.

مۇنداق ئەھۋاللار س. يې. مالىوفنىڭ مەزكۇر ئەسىرىدە خېلى جىق ئۇچرايدۇ.

بىز س. يې. مالىوفنىڭ ئەسىرىدە ئۇچرايدىغان مۇنداق يېتىشىزلىكلەر توغرىسىدا بۇ زاتقا بولغان ھۆرمىتىمىز ۋە بۇ ھەقتە مەخسۇس توختىلىش نىيىتىدە، بولمىغانلىقىمىز سەۋەبلىك ئارتۇق توختىلىشنى مۇۋاپىق كۆرمىدۇق، بۇ مەسىلىلەرنى قۇمۇل شېۋىسىگە قىزىققۇچىلارنىڭ سېلىشتۇرۇپ كۆرۈشىگە قالدۇردۇق.

قۇمۇل شېۋىسى 1956 — 1957-يىللىرى جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى تەرىپىدىن ئويۇشتۇرۇلغان مەخسۇس تىل تەكشۈرۈش ئەترىتى تەرىپىدىن ئەتراپلىق تەكشۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ تەكشۈرۈشنىڭ نەتىجىسى ھازىرغىچە ئېلان قىلىنمىدى (بەلكىم «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دا بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان بولۇشى مۇمكىن). ئۇنىڭدىن كېيىن 1980-يىللىرى ياش تىلچىلىرىمىزدىن شىنجاڭ داشۆنىڭ دوختىمىنى ئارىسلان ئابدۇللا قۇمۇل شەھەر ئىچى، ھەر قايسى تۇرالار، سۇمقاغا، ئاستانە، ئاقتاش، ئېدىر، شۈيتە، خوتۇنتام قاتارلىق جايلاردا تىل تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش ۋە تەتقىق قىلىش ئارقىلىق قۇمۇل شېۋىسىنىڭ بىر قىسىم مۇھىم فونېتىكىلىق ۋە

گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى رەتلەپ، 1985-يىلى «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ مەخسۇس ساندا ئېلان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن كىتابخانلاردا قۇمۇل شېۋىسىنىڭ فونېتىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى ئۈستىدە بىر قەدەر ئومۇمىي چۈشەنچە ھاسىل بولدى. ئارىلان ئابدۇللا قۇمۇل شېۋىسىدە سۆزلەيدىغانلاردىن بولۇش سۈپىتى بىلەن تىل ماتېرىياللىرىنى خاتىرىلەشتە خېلى ئەستايىدىل بولغان. شۇڭا، ئۇنىڭ قۇمۇل شېۋىسى توغرىسىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىنىڭ توغرا بولغانلىقىنى مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدۇ.

بۇ نۆۋەتلىك تەكشۈرۈشنىڭ زۆرۈرىيىتى توغرىسىدا شۇنى ئېيتىش مۇمكىنكى، يۇقىرىدىكى تەكشۈرۈشلەر ئارقىلىق قۇمۇل شېۋىسىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئوينىغان رولى مۇقىملاشتۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ نېتىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى تېخى بىر قەدەر كەمەل شەرھەلەندى، ئۇنىڭ ئەدەبىي تىلىمىزنى بېيىتىشقا خىزمەت قىلىدىغان لېكسىكىلىق تەركىبلىرىنىمۇ بىر قەدەر تولۇق ئوتتۇرىغا قويۇلدى، دېگىلى بولمايتتى. مۇشۇ سەۋەبلەرگە ئاساسەن بىر پۈتۈن قۇمۇل شېۋىسىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى بىر قەدەر مۇكەممەلەرەك شەرھەلەش، ئۇنىڭ پايدىلىق تەركىبلىرىنىڭ ئۇنتۇلۇپ، كۆمۈلۈپ كەتمەسلىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى مەقسەت قىلغان بىر تىل تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش كېچىكتۈرۈشكە بولمايدىغان بىر خىزمەت بولۇپ قالغانىدى.

مۇشۇ مەقسەتتە قۇمۇل ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەر، تىل-يېزىق خىزمىتى ئىشخانىسى يۇقىرىدا ئىسمى ئېيتىلغان تەتقىقاتچىلارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرى ئاساسىدا قۇمۇل شېۋىسىنى قايتىدىن ئەتراپلىق ۋە چوڭقۇر تەكشۈرۈش لازىملىقى توغرىسىدا 1996-يىلى يىل بېشىدا قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە

رەھبەرلىكىگە قىسقىچە بىر دوكلات يازغانىدى. شۇنىڭ بىلەن قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە رەھبەرلىكى بۇ خىزمەتنىڭ ھەقىقەتەن زۆرۈر ئىكەنلىكىنى تەكىتلەپ، كونكرېت يوليورۇق ۋە كۆرسەتمىلەرنى بېرىش بىلەن قۇمۇل شېۋىسىنى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىنىڭ يۇقىرىدىكى كىشىلەردىن تەركىب تاپقانلىقىنى تەستىقلىدى.

بۇ گۇرۇپپا 1996-يىلى 5-ئاينىڭ 17-كۈنىدىن 7-ئاينىڭ 1-كۈنىگىچە قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ تۆمۈرتى، توشو (> تاشغول؟) قاتارلىق جايلاردا مەخسۇس تىل تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. بۇ گۇرۇپپا ئىگىلىگەن ماتېرىياللار قۇمۇل شېۋىسىنىڭ ھەقىقەتەن مەركىزىي دىئالېكت رايونى ئىچىدە ئالاھىدە ئەھمىيەتلىك بىر شېۋە ئىكەنلىكىنى، بولۇپمۇ لېكسىكىلىق بايلىق جەھەتتە ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى بېيىتىشتا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدىغانلىقىنى كۆرسەتتى.

2. تەكشۈرۈش نۇقتىلىرى ۋە تاۋۇش بەرگۈچلەرنىڭ تاللىنىشى

قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى، قۇمۇلغا باشقا يۇرتلاردىن كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغانلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئومۇمەن ئۆز جەمەتىنىڭ لەقىمىنى ئۆز ئىسمىنىڭ ئايىغىغا قوشۇپ قوللىنىدۇ ياكى ئۆزئارا شۇ لەقەم بىلەن ئاتاش ئادەت بولغان. قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىدا قوللىنىلىۋاتقان جەمەت لەقىملىرى توغرىسىدا ھازىرغىچە چوڭقۇرراق بىر تەتقىقات يۈرگۈزۈلۈپ باقمىدى. سۈبىخەي ئەپەندىنىڭ «قۇمۇل، تۇرپان ئۇيغۇر ۋاڭلىرىنىڭ تارىخى» دېگەن ئەسىرىدە (قاراڭ: مەزكۇر ئەسەر، 30-،

34-بەتلەر) قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىدا جەمەتلەرنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى ھەر قايسى قۇمۇل رايونلىرى بويىچە بىر قەدەر تەپسىلىي كۆرسىتىلگەن. لېكىن، سۇبىخەي ئەپەندى كۆرسەتكەن جەمەت لەقەملىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئاپتور ئۆزى ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ نامى (مەسىلەن، مالىك جەمەت، لوتمان جەمەت)، ئۇلار شۇغۇللانغان كەسپ نامى (مەسىلەن، چەپەك — چەلپەك جەمەت)، ياكى ئۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ مەلۇم جىسمانىي ئالاھىدىلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆز (مەسىلەن، تۆكۈر جەمەت)، ياكى بولمىسا، ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ مەلۇم پىسخىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ قويۇلغان لەقەم (مەسىلەن، كولدۇر جەمەت، قار ياغدى جەمەت) لەردىن ئىبارەت بولۇپ، قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئېتنىك قاتلىمى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراشقا بولىدىغانلىرى ئىنتايىن ئاز. راستىنى دېگەندە، قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىدا قوللىنىلىۋاتقان جەمەت لەقەملىرىنىڭ كۆپىنچىسى يۇقىرىدىكى مەزمۇنلاردا بولسىمۇ، تارىختىكى بەزى قەبىلىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراشقا بولىدىغانلىرىمۇ يوق ئەمەس. بۇ يەردە قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئېتنىك قاتلىمى توغرىسىدا بۈزە بولسىمۇ پىكىر يۈرگۈزۈشكە، پەرەز قىلىشقا ئىمكانىيەت بېرىدىغان بەزى جەمەت لەقەملىرىنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئەسلىتىپ ئۆتۈش زىيانلىق بولمىسا كېرەك. ئالايلى، لاچچۇق تەۋەسىدىكى «قارلۇق» (شۇنىڭدەك بەزى خەلق قوشاقلىرىدا «قارلۇق» سۆزىنىڭ كۆرۈلۈشى)، «خۇ» قاتارلىق جەمەت لەقەملىرى بىزگە تارىختىكى قارلۇق قەبىلىسىنى، غۇر (ياكى ئۇيغۇر) لارنى ئەسلەتسە، راھەتباغ تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلاردا كۆپرەك ئۇچرايدىغان جەمەت لەقىمى «ئەلكە» تارىختىكى «ئەلكە بۇلاق» قەبىلىسىنى (قاراڭ: م. قەشقەرى، «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم، 175، 492 - بەتلەر)، قارادۆۋە

تەۋەسىدە كۆپرەك كۆرۈلىدىغان «لوپلار» جەمەتى «لوپلۇق» ياكى «لوپنۇزدىن كەلگەنلەر» نى ئەسلىتىدۇ دېسەك ئانچە خاتالاشمىغان بولىمىز. شۇنىڭدەك، تۆتتۈگمەن ۋە جىگدەبۇلاق قاتارلىق جايلاردا كۆپرەك تارقالغان «چومەن — women» لەقىمىدىكى جەمەت بىزنىڭ «بۇلار تارىختىكى چومۇل قەبىلىسى بولسا كېرەك» دەپ پەرەز قىلىشىمىزغا ئىمكانىيەت بېرىدۇ. بۇ جەمەت لەقىملىرى ھەقىقەتەن يۇقىرىقىدەك پەرەزلەرگە ئۇيغۇن كەلگەندىمۇ، بۇ لەقىم ئىگىلىرى بۈگۈنكى قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئېتىنىڭ قاتلىمىنىملا تەشكىل قىلغان، خالاس. يەنى بۇ جەمەتلەرنىڭ ھەر قايسى تارىخى تەرەققىيات جەريانىدا بىرىكىپ بۈگۈنكى قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇلارنىڭ تىللىرىمۇ بۇ ئۇزاق تارىخى جەرياندا ئۆزئارا يۇغۇرۇلۇپ، بۈگۈنكى قۇمۇل شېۋىسىنى شەكىللەندۈرگەن. بۈگۈنكى قۇمۇل شېۋىسىنىڭ فونېتىكا، گرامماتىكا، لېكسىكا قاتارلىق ھەر قايسى تەركىبلىرىدە، قۇمۇل خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا بۇ ئېتىنىڭ تەركىبلىرىنىڭ ئازدۇر-كۆپتۇر تىل ئالاھىدىلىكلىرى ئەكس ئەتكەن بولۇشى تۇرغان گەپ.

قۇمۇل شېۋىسىنى بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشتە ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە نۇقتىنى تاللىۋېلىش بۇ خىزمەتنىڭ ئۈنۈملۈك ۋە ئىلمىي بولۇشىنىڭ ئاساسى ئىدى. قۇمۇل شېۋىسى گەرچە ئاھالىنىڭ يىغىنچاق ئولتۇراقلاشقان رايونلىرىنى كۆزدە تۇتقاندا ئىككى ناھىيە بىر شەھەردە قوللىنىلىۋاتقان شېۋە بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئومۇمىي تارقىلىش دائىرىسىدىن ئالغاندا، تەڭرىتاغلىرىنىڭ پۈتۈن شەرقىي قىسمى بىلەن ئۇنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى تۈزلەڭلىكلەردە ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلار قوللىنىدىغان، تارقىلىش دائىرىسى كەڭ بىر شېۋە. شۇ سەۋەبتىن بەزى تىلشۇناسلار قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنى تاغلىقلار ۋە يەرلىكلەر (توغرىسى «ئويلۇقلار» بولۇشى كېرەك) دەپ

ئىككىگە ئايرىپ، قۇمۇل شېۋىسىنىمۇ شۇنىڭغا ماس ھالدا ئىككىگە
ئايرىپ قاراشقا مايىل بولۇشقان.

ھازىرقى تىل ئالاھىدىلىكلىرىدىن قارىغاندا، ئويلۇقلارغا
نسبەتەن تاغلىقلارنىڭ تىلىدا ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىغا ئائىت
(يەنى ئۇلارنىڭ ئاساسەن چارۋىچىلىق، قوشۇمچە دېھقانچىلىق بىلەن
شۇغۇللانغانلىقى سەۋەبىدىن) بەزى لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ
بولۇشى، ھەتتا بەزى فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بولۇشى
تەبىئىي. لېكىن، تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن قارىغاندا، مۇنداق
قىسمەن، ساناقلىق تىل ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپلا ئۇلارنىڭ
ئارىسىدىكى يەنى قۇمۇل ئويلۇقلىرى بىلەن تاغلىقلىرى ئارىسىدىكى
ئورتاق تىل ئالاھىدىلىكلىرىگە سەل قاراش، نەتىجىدە قۇمۇل
شېۋىسىنى تاغلىقلار شېۋىسى ۋە ئويلۇقلار شېۋىسى دەپ ئىككىگە
ئايرىش مۇۋاپىق ئەمەس. چۈنكى، دىئالېكت ۋە شېۋىلەر تەتقىقاتى
بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار مۇنداق ئۇششاق، ئانچە ئەھمىيىتى بولمىغان
تىل ئالاھىدىلىكلىرىنى شېۋىلەرنى بۆلۈش ئۆلچىمى قىلالمايدۇ.
ئۇنداق بولمىغاندا، بىر مەھەللە بىلەن ئىككىنچى بىر مەھەللىنىڭ،
ھەتتا بىر ئائىلە بىلەن ئىككىنچى بىر ئائىلىنىڭ تىلىدىمۇ كۆرۈلۈپ
قالدىغان بەزى ئۇششاق پەرقلىرىگە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىپ،
ئۇلارغىمۇ بىر شېۋە ياكى شېۋە ئىچىدىكى شېۋە دېگەندەك نام بېرىشكە
توغرا كېلىدۇ. دىئالېكت، شېۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار
كونكرېت تەتقىقاتتا ئىنچىكىلەشكە ئېتىبار بېرىدۇ، لېكىن خۇلاسەدە
يېغىنچاقلاش، ئومۇملاشتۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىدۇ.

مەيلى ھازىرقى مۇناسىۋىتى، مەيلى تارىخىي مۇناسىۋىتى
نۇقتىسىدىن قارىغاندا، بۇ ئىككى رايون ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆزئارا قويۇق
كېلىش - بېرىشلىرىغا، جەمەت لەقەملىرىنىڭ ئوخشاشلىقىغا،
تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرىگە سەل قاراشقا زادى بولمايدۇ. بولۇپمۇ

زامانىۋى قاتناش تەرەققىي قىلغان بۈگۈنكى كۈندە تېخىمۇ شۇنداق. ئالايلى، قۇمۇل شېۋىسىدە سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى [n] ، [ɛ] تاۋۇشلىرىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى، g/w نۆۋەتلىشىشى قاتارلىق فونېتىكىلىق ھادىسىلەر، ئىزچىل تۈسلۈك ئۈزەكلەرنىڭ ياسىلىشى، ۋاستىلىك بايان رايونىدىكى كەلگۈسى زامان پېئىللىرىنىڭ ياسىلىشى (يەنى $-r$ // $-ur$ ، $-yr$ - قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ياسىلىدىغان كەلگۈسى زامان پېئىللىرى) پۈتۈن قۇمۇل شېۋىسىگە ئورتاق بولۇپ، بۇ ئالاھىدىلىكلەر بىر پۈتۈن قۇمۇل شېۋىسىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى سۈپىتىدە ئۇنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا شېۋىلىرىدىن ئايرىپ تۇرىدۇ.

ئەھۋال شۇنداق ئىكەن، گۈرۈپپىمىز قۇمۇل شېۋىسىنى تەكشۈرۈشتە ئۇنى ئىككىگە ئايرىشنى مۇۋاپىق كۆرمىدى ۋە بۈگۈنكى كۈندە قۇمۇل شېۋىسىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى كۆپرەك ساقلاپ قالغان بىر- ئىككى رايوننى (مەيلى ئۇنىڭ ئوي ياكى تاغ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر) تاللاپ تەكشۈرسە بولىدۇ، دەپ قارىدى.

خاس دىئالېكتلىق، شېۋىلىك ئالاھىدىلىكلەرنىڭ ئومۇمەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەسىرى بولمىغان ياكى ئەڭ بولمىغاندىمۇ بىر قەدەر ئاز بولغان رايونلاردا ساقلىنىدىغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، يۇقىرىقى گۈرۈپپا مۇزاكىرىلەر ئارقىلىق قۇمۇل ۋىلايىتى بويىچە قاتناش ئىشلىرى بىر قەدەر قىيىن بولغان، يەنى قۇمۇل شەھىرى بىلەن بېرىش-كېلىشى بىر قەدەر شالاڭراق بولغان، شۇ سەۋەبلىك قۇمۇل شېۋىسىنىڭ ئەسلى ئالاھىدىلىكلىرىنى تولۇقراق ساقلاپ قالغان تۆمۈرتى يېزىسى بىلەن توشو كەنتىنى تەكشۈرۈش ئورنى قىلىپ بەلگىلىدى.

بۇ رايونلار مەدەنىيەتتە نىسبەتەن ئارقىدىراق بولۇشى تۈپەيلى ئەدەبىي تىلنىڭ تەسىرىگە ئانچە يولۇقمىغان رايونلار ئىدى. شۇنىڭ

بىلەن بىللە باشقا مىللەتلەر بىلەن ئارىلاشمىغان، باشقا تىللارنىڭ تەسىرىگىمۇ بولۇقمىغان رايونلار ھېسابلىناتتى.

• گۈرۈپپا كونكرېت تەكشۈرۈش خىزمىتىگە كىرىشكەندە تاۋۇش بەرگۈچىلەرنى تاللىۋېلىشقا، ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەن بولۇشىغا، يەنى ئەدەبىي تىلنىڭ تەسىرىگە بولۇقمىغانلىقىغا، ئومۇمەن ئالغاندا، تاۋۇش بەرگۈچىلەرنىڭ قۇمۇل شېۋىسىگە ۋاكالىتەن تاۋۇش بېرىش سالاھىيىتىگە ئىگە ئىكەنلىكى ياكى ئىگە ئەمەسلىكىگە ئالاھىدە دىققەت قىلدى.

×

×

×

ئەمەلىي تەكشۈرۈش جەريانىدا تۆمۈرتى ۋە توشودىكى كادىرلار، كەڭ چارۋىچى ۋە دېھقان قېرىنداشلار خىزمىتىمىزگە يېقىندىن ياردەم قىلدى. گۈرۈپپىمىز مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن خىزمىتىمىزگە ياردەم قىلغان، كونكرېت تاۋۇش بېرىشكە قاتناشقان بارلىق ئەر-ئايال قېرىنداشلارغا چىن كۆڭلىدىن رەھمەت ئېيتىدۇ.

بۇ كىتابنى ئىشلەش جەريانىدا گۈرۈپپىمىز تەكشۈرۈپ ئىگىلىگەن بىرىنچى قول ماتېرىياللار ئاساس قىلىنغاندىن باشقا، يۇقىرىدا ئىسمى ئېيتىلغان س. يې. مالوف، ئارسلان ئابدۇللا قاتارلىقلارنىڭ ئەمگەك نەتىجىلىرىدىن، شۇنىڭدەك مەرھۇم غولام غوپۇرىنىڭ «ئۇيغۇر شېۋىلىرى سۆزلۈكى» (مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1986-يىلى) دىن پايدىلىنىلدى. گۈرۈپپىمىز بۇ ئاپتورلاردىن مىننەتدار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، گۈرۈپپىمىز بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىنى بىر قۇر رەتلەپ چىققاندىن كېيىن قۇمۇل ۋىلايىتىدە مەخسۇس بىر مۇھىبەت يىغىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ئوسمان تۆمۈر، ئابلىز بەمەن، ئابدۇراخمان ۋەلى، ئابدۇرەقىب تۆمۈر، ئايشەم ئەخمەت، ئەزىز ئابدۇرېھىم، ئىسمايىل ئابدۇل، مۇھەممەت ئەخمەت،

ئابدۇۋاپىت باسىت، يۈسۈپ نىياز، ئابلىز ئابدۇللا، نەمەت ناسىر،
ئابلىز ئابدۇللا ھەيدەر، كېرەم ۋاھىت، قۇربان نىياز، مۇھەممەت
ئېلى قاتارلىق تىلچىلار، ئەدەبىياتچىلار ۋە تەھرىر-تەرجىمانلاردىن
ئومۇمىيۈزلۈك پىكىر ئالدى ۋە بۇ پىكىرلەرگە ئاساسەن
ماتېرىياللارنىڭ كەمچىلىك ۋە يېتىشمەسلىكىنى تولۇقلىدى. بۇ
مۇناسىۋەت بىلەن يۇقىرىدا ئىسمى بايان قىلىنغان يولداشلارنىڭ
ھەممىسىگە گۈرۈپپىمىز سەمىمىي مېنىئەتدارلىق بىلدۈردى.
بۇ كىتابقا قۇمۇل شېۋىسىنىڭ ئەدەبىي تىلىدىن پەرقلىق بولغان
تەركىبلىرىلا كىرگۈزۈلدى. ئەدەبىي تىل بىلەن ئوخشاش تەركىبلەر
قالدۇرۇلدى.

سەۋىيىمىزنىڭ چەكلىك بولۇشى، قۇمۇل شېۋىسىنى
تەكشۈرۈش، ماتېرىياللارنى يىغىش، رەتلەش ۋاقتىمىزنىڭ قىسقا
بولۇشى سەۋەبلىك كىتابتا كەمچىلىكلەرنىڭ ھەتتا خاتالىقلارنىڭ
بولۇشى تەبىئىي. گۈرۈپپىمىز كەڭ كىتابخانلارنىڭ بولۇپمۇ ئۇيغۇر
تىلى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ تەتقىقىي پىكىر بېرىشىنى،
خاتالىقلىرىنى تۈزىتىشىنى، كەم ئورۇنلىرىنى تولۇقلىشىنى سەمىمىي
ئۈمىد قىلىدۇ.

قۇمۇل شېۋىسىنى تەكشۈرۈش مەخسۇس گۈرۈپپىسى

تۆمۈرتى يېزىسىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

تۆمۈرتى يېزىسى قۇمۇل شەھىرىدىن 99 كىلومېتىر شىمالدا،
تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئىچكىرىسىگە جايلاشقان. يېزا بولۇپ، ئومۇمىي
نوپۇسى 2185 نەپەر (ئەر 1110، ئايال 1075)، تېرىلغۇ يەر مەيدانى
1716 مو. بۇ يېزا دېڭىز يۈزىدىن 2700 مېتىر ئېگىزلىكتە بولۇپ،

قىروۋسىز مەزگىلى قىسقا بولغاچقا، پەقەت ئارپا، پۇرچاق قاتارلىق زىرائەتلەرنىلا تېرىغىلى بولىدۇ. يېزىنىڭ ئوزۇقلۇق ئاشلىقى سىرتتىن يۆتكەپ كېلىنىدۇ.

بۇ يېزا مەمۇرىي جەھەتتىن نېرناسى، دالىچى، سايئۇر، تۆمۈرتى دەپ تۆت مەمۇرىي كەنتكە بۆلۈنىدۇ.

بۇ جاينىڭ تەبىئىي شارائىتى ئىنتايىن ناچار، قاتنىشى قولايىسىز، يەرلىرى ئۈنۈمسىز. توك بولمىغاچقا تېلېۋىزىيە نومۇرلىرىنى ئۇلاپ كۆرسىتىش ئىمكانىيىتى يوق، باتارىيىلىك رادىئومۇ ئومۇملاشمىغان. كۆپ ساندىكى كىشىلەرنىڭ رادىئو ئاڭلاش، گېزىت - ژۇرنال كۆرۈش ئىمكانىيىتى يوق. قاتناش قولايىسىزلىقىدىن قۇمۇل شەھىرىگە بېرىش ۋە باشقا قوشنا جايلار بىلەن ئۇچرىشىش ئىمكانىيىتى ئىنتايىن ئاز، ھەتتا بەزى كىشىلەر ئۆمرىدە چەت جايلارغا بىرەر - ئىككى قېتىملا بارغان. شۇ سەۋەبتىن بۇ جاينىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىشى ئىنتايىن ئاز.

بۇ جاي باشقا مىللەتلەر بىلەن قوشنىمۇ ئەمەس، قۇمۇل شېۋىسى بىر قەدەر ساپ ھالەتتە ساقلانغان.

شۇڭا، قۇمۇل شېۋىسىگە ۋەكىل سۈپىتىدە ئاساسىي نۇقتا قىلىپ تاللىۋېلىنغان.

توشو كەنتىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى

بۇ كەنت تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئارىسىدا، قۇمۇل شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 91 كىلومېتىر. زامانىۋى قاتناش يوق، توك يوق. ئومۇمىي نوپۇسى 402، ئۇيغۇرلار 73 ئائىلە، قازاقلار 7 ئائىلە بولۇپ، بۇلارنىڭ يازلىق يايلاقلىرىمۇ، قىشلىق ئولتۇراق جايلىرىمۇ

(مەھەللىسىمۇ) ئايرىم، ئۆزئارا تىل تەسىرى يوق.
خەلق دېھقانچىلىقنى قوشۇمچە، چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىدۇ.
تېرىلىدىغان زىرائەتلىرى كۆڭلەكلىك ئارپا ۋە قىچا.
ئاھالىنىڭ خېلى بىر قىسمى باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ 3،
4-سىنىپلىرىدا ئوقۇغان. ھازىر ئىككى ئىپتىدائىي سىنىپ، 57
ئوقۇغۇچى، 3 ئوقۇتقۇچى بار.
توشۇ خەلقى يازلىقى دېڭىز يۈزىدىن 2400 مېتىر ئېگىزلىكتىكى
داڭسىڭ يايلىقىدا ئولتۇرىدۇ، قىشلىقى توشوغا كۆچىدۇ.
توشۇ كەنتى يۇقىرىدىكى سەۋەبلەرگە ئاساسەن قوشۇمچە نۇقتا
قىلىپ تاللىۋېلىنغان.

II فونېتىكا

1. قۇمۇل شېۋىسىنىڭ فونېمىلىرى توغرىسىدا

قۇمۇل شېۋىسىدە قوللىنىلىدىغان سوزۇق تاۋۇش ۋە ئۈزۈك تاۋۇش فونېمىلىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى فونېمىلار بىلەن ئوخشاش. بۇ توغرىدا تەكىتلەپ كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك نۇقتىلار تۆۋەندىكىلەر:

① قۇمۇل شېۋىسىدە [f] تاۋۇشى پەقەت بەزى تەقلىد سۆزلەردىلا كۆرۈلىدۇ.

② [z] تاۋۇشى زىيالىيلار ياكى بىر قەدەر ساۋادلىقلار تىلىدا سۆز بېشىدا چەتتىن كىرگەن سۆزلەر تەركىبىدە كۆرۈلىشىمۇ، لېكىن ساۋادسىزلار مۇنداق سۆزلەرنى [dz] بىلەن تەلەپپۇز قىلىدۇ. مەسىلەن، ساۋادلىقلار ياكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىگە يېقىنلار «zornal - ژورنال» دېسە، ساۋادسىزلار ياكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن يىراق بولغان يېزا - قىرلاردا ئولتۇراقلاشقانلار «dzornal» دەيدۇ.

قۇمۇل شېۋىسىدە [z] تاۋۇشىنىڭ بىر قەدەر ئومۇمىي يىراق قوللىنىلىدىغان ئورنى ئاساسەن تەقلىد سۆزلەر ۋە ئاز بىر قىسىم پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر بولۇپ، ئۇلار تۆۋەندىكىلەر:

ئوتقا سۇ چېچىلىشتىن چىققان ئاۋازنىڭ تەقلىدى baz - baz
قازان ناننىڭ پىشۇرۇلۇشىدىن چىققان ئاۋازنىڭ تەقلىدى baz - buz

biz - biz	ئىسىقنىڭ كۆيدۈرۈشىگە تەقلىد قىلىنغان سۆز
gaz - guz	سەي قورۇلغاندا چىققان ئاۋازنىڭ تەقلىدى
giz - giz	كانايىنىڭ خىرىلىدىشىغا تەقلىد قىلىنغان سۆز
ƙaz - ƙuz	كىشىلەر ئارا ماجىرائىڭ ئاۋازىغا تەقلىد قىلىنغان سۆز
ƙuz - ƙuz	سوپۇننىڭ مازغاپ چىقىرىشىغا تەقلىد قىلىنغان سۆز
ƙiz - ƙiz	كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا پېتىشماسلىقىغا قارىتىلغان تەقلىد سۆز
	ئادەم ياكى باشقا جانلىقلارنىڭ ھەددىدىن ئارتۇق كۆپلۈكىگە تەقلىد قىلىنغان سۆز
miz - miz	ماشىنىنىڭ تېز سۈرئەت بىلەن مېڭىشى ياكى شامال دۇرغۇچىنىڭ پىرقىرىشى، ئوقنىڭ ئۇچۇشىدىن چىققان ئاۋازغا تەقلىد قىلىنغان سۆز
wiz - wiz	كاج، تەتۈر (ئادەمگە قارىتىلىدۇ)
ƙaz	باج
az	تاج
aza	

2. قۇمۇل شېۋىسىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر

A. سوزۇق تاۋۇشلاردا

① سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى

[a] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى

قۇمۇل شېۋىسىدە [a] تاۋۇشى بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن قوشۇمچىلار قوشۇلۇش سەۋەبىدىن مەزكۇر [a] بىلەن تۈزۈلگەن بوغۇم ئوچۇق بوغۇم بولۇپ قالسا، [a] تاۋۇشى ئاجىزلىشىپ [e] بەزىدە [o] غا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

at ئات etim ئېتىم

atf-	ئاچماق	etf(ip)qojdum	ئېچىپ قويدۇم
baq-	باقماق	beqip	بېقىپ
t/at-	چاتماق	t/etiq	چېتىق
atf-	ئاچماق	ot/uuq	ئوچۇق
jap-	ياپماق	jopuq	يوپۇق

كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمى [a] بىلەن، ئىككىنچى بوغۇمى ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن بولسا، تارىخىي جەھەتتىن [a] تاۋۇشى خۇددى ئەدەبىي تىلىدىكىدەك [e] ياكى [o] غا ئايلىنىپ كەتكەن. مەسىلەن، neri - نېرى، qeri - قېرى، ejiq - ئېيىق، otuq - ئورۇق، jōruq - يورۇق، jo/ur - يوشۇرماق قاتارلىقلار. بۇلاردىن باشقا مۇشۇ تىپقا كىرىدىغان qemi/ - قومۇش، let/e(n) - لاچىن، je/ki - يېغا، يېغىلىق، xe/zi - قياش، ojup - ئايۇپ (ئادەمنىڭ ئىسمى)، qot/ura - قارىغايىنىڭ بىر خىلى (بەزى ھاللاردا qat/ura مۇ دېيىلىدۇ) قاتارلىق سۆزلەرمۇبار.

تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [a] تاۋۇشى گەرچە شۇ سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى بوغۇملىرىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار كەلمىسىمۇ، [o] بىلەن ئۆۋەتلىشىدۇ، ئەمەلىيەتتە بۇنىمۇ بىر خىل ئاجىزلىشىش، دەپ تونۇشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

t/owat چاۋات (ناننىڭ بىر خىلى)
t/opaq چاپاق

قۇمۇل شېۋىسىدە سۆزلەرنىڭ كېيىنكى بوغۇملىرىدىكى [a] تاۋۇشى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، ئەدەبىي تىلىدىكىدەك ئاجىزلىشىپ [i] تاۋۇشىغا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

maɳdam ماڭدام maɳdimi ماڭدىمى

bala	بالا	balisi	بالىسى
ئەگەر مۇنداق [a] تاۋۇشى بىر قەدەر ئۇزۇن ئېيتىلىدىغان بولسا، ئەدەبىي تىلىدىكىگە ئوخشاشلا ئاجىزلاشمايدۇ. مەسىلەن:			
gumā(n)	گۇمان	gumanim	گۇمانىم
ʃiraj	چىراي	ʃiraji	چىرايى
△ ʃiraji sərə(n)			چىرايى سۆرۈن
sā(n)	سان	sani	سانى
△ asmandiki jultuzni sani joq			
qar	قار	qari	قارى
△ taʃni qari eriptu			
lal	ناھال	lali	ناھالى
△ øtykni lali			
ahaŋ	ئاھاڭ	ahaŋi	ئاھاڭى
ʃam	چام	ʃamim	چامىم
gupa	ۋاپا	gupasi	ۋاپاسى

[ε] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى

قۇمۇل شېۋىسى [ε] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى نۇقتىسىدىن باشقا شېۋىلەردىن كۆزگە كۆرۈنەرلىك ھالدا پەرقلىنىدۇ. يەنى قۇمۇل شېۋىسىدە [ε] تاۋۇشى بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن قوشۇمچىلار قوشۇلۇش سەۋەبىدىن مەزكۇر [ε] بىلەن تۈزۈلگەن بوغۇم ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، [ε] تاۋۇشى ئاجىزلىشىپ [i] غا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

mē(n)	مەن	miniŋ	مېنىڭ
kē(1) -	كەلمەك	kilip	كېلىپ

ئايرىم سۆزلەردىلا [e] غا ئاجىزلىشىشى مۇمكىن.

qen قەنت qeni قەنتى، قېنى

ئەگەر مۇنداق [ɛ] دىن ئاجىزلىشىپ ھاسىل بولغان [i] تاۋۇشى ياكى ئىككى جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش ئارىلىقىدا بولۇپ قالسا، ياكى ئۆزى يەككە ھالدا بوغۇم ھاسىل قىلىسىمۇ، كەينىدىكى بوغۇم جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان بولسا، ئومۇمەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ جاراڭسىزلىشىشى ھەققىدىكى (29 - بەتتىكى) قائىدىلەر بويىچە جاراڭسىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

sep-	سەپمەك	sipidikē(n)	سېپىدىكەن
ket -	كەتمەك	kiti(p)paridu	كېتىپ بارىدۇ
ep	ئەپ	ipi wā(r)	ئېپى بار
ʃek-	چەكمەك	ʃikin -	چېكىنمەك
tɛʃ-	تەشمەك	tifip	تېشىپ

پەقەت ئايرىم سۆزلەردىلا جاراڭسىزلاشماسلىقى مۇمكىن. مەسىلەن:

چاپاننىڭ پېشى ʃapanni piʃi پەش

pɛʃ

ئەگەر مۇنداق بىر بوغۇملۇق سۆزلەردە ئاجىزلاشقان [i] تاۋۇشى ئىككى جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش ئارىسىدا بولۇپ قالسا ياكى بىر تەرىپىدىن جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن يانداش بولۇپ قالسا، جاراڭسىزلاشمايدۇ. مەسىلەن:

gɛp	گەپ	gipi	گېپى
bɛl	بەل	bilim	بېلىم
jɛm	يەم	toxoxo jimmi	توخوننىڭ يېمى

ئەدەبىي تىلدا بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ] تاۋۇشى تارىخىي جەھەتتە [e] غا ئاجىزلاشقىنى بويىچە قېلىپلىشىپ كەتكەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى مەزكۇر [ɛ] تاۋۇشى قۇمۇل شېۋىسىدە

يەنىلا يۇقىرىقى قائىدە بويىچە [i] غا ئاجىزلاشتۇرۇپ ئېيتىلىدۇ.
 بۇنىڭدىمۇ جاراڭسىزلىشىش ياكى جاراڭسىزلاشماسلىق ئەھۋالىنى
 يۇقىرىقى قائىدە بويىچە بولىدۇ. مەسىلەن:
 [i] جاراڭسىزلىشىدىغانلىرىغا:

ʃiʃɛk	چېچەك
iʃɛk	ئېشەك
kisɛl	كېسەل

[i] تاۋۇشى جاراڭسىزلاشمايدىغانلىرىغا:

iʃɛk	ئېشەك
jinik	يېنىك
nimɛ	نېمە

تۆۋەندىكى سۆزلەردە سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ] تاۋۇشى
 گەرچە يۇقىرىدىكى فونېتىكىلىق شارائىتتا تۇرسىمۇ، ئۇزۇن تەلەپپۇز
 قىلىنغانلىقتىن [i] غا ئاجىزلاشماي، ئۆز ھالىتىنى ساقلاپ قالىدۇ.
 مەسىلەن:

tēm	تەم	tēmi	تەمى
△ tēmīni bilmijdiʃā(n)			تەمىنى بىلمەيدىغان
tēr	تەر	tērim	تەرىم
pēm	پەم	pēmi	پەمى
△ pēmi joq			پەمى يوق
dē(r)t	دەرد	dē(r)di	دەردى
△ dē(r)dini tā(r)tijttimē(n)			دەردىنى تارتىۋاتىمەن
ʃēm	چەم	ʃēmi	چەمى
ʃēr	خەپرۈك	ʃērim	خەپرۈكۈم

قۇمۇل شېۋىسىدە سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ]
 تاۋۇشىنىڭ [i] غا ئاجىزلاشتۇرۇلۇشى نەتىجىسىدە بىر قىسىم

سۆزلەرنىڭ مەلۇم گرامماتىكىلىق تۈرلىنىشلىرى بىلەن ئەسلىدە [i] بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ خۇددى شۇنداق گرامماتىكىلىق تۈرلىنىشلىرى ئارىسىدا ئوخشاشلىق كېلىپ چىقىدۇ. مۇنداق ئوخشاشلىققا ئىگە سۆزلەرنىڭ تۇرغۇن سۆزلەرگە كىرىدىغانلىرى ئەمەلىي ئالاقە شارائىتىغا قاراپلا پەرقلەندۈرۈلىدۇ. مەسىلەن:

jel	يەل	jili	يېلى
jil	يىل	jili	يىلى
en	ئەن	ini	ئېنى
in	ئىن	ini	ئىنى

يېنىلغا تەۋە بولغانلىرى ئەسلىدىكى [ɛ] دىن ئاجىزلاشقان [i] تاۋۇشىنى سەل ئۇزۇن تەلەپپۇز قىلىش بىلەن پەرقلەندۈرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ker-	كەرمەك	kīrip	كېرىپ
kir-	كىرمەك	kitip	كىرىپ
sez-	سەزمەك	sīzip	سېزىپ
siz-	سىزماق	sizip	سىزىپ
tez-	تەزمەك	tīzip	تېزىپ
tiz-	تىزماق	tizip	تىزىپ

قۇمۇل شېۋىسىدە سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى س. يې. مالوف تەكشۈرگەن دەۋرىدە [e] دىن [i] غا ئۆتۈش، يەنى ئاجىزلىشىشنىڭ بارغانسېرى كۈچىيىپ بېرىش جەريانىنى كەچۈرۈۋاتقانلىقى ھېس قىلىندى. مەسىلەن: «keklik - كەكلىك» سۆزى بىزنىڭ تەكشۈرۈشمىزدە ئىككى قېتىم «kikilik» شەكلىدە، بىر قېتىم «kikilik» شەكلىدە تەلەپپۇز قىلىندى. س. يې. مالوفنىڭ خاتىرىسىدە «keklik ، kikilik»

شەكلىدە ئىككى خىل ئېلىنغان (قارالغى: س. بې. مالوف، يۇقىرىقى ئەسەر 164-بەت). مۇشۇ ئەھۋالغا قارىغاندا، قۇمۇل شېۋىسىدە [i] تاۋۇشىنىڭ جاراڭسىزلىشىشىنى قۇمۇل شېۋىسىنىڭ كېيىنكى ئالاھىدىلىكى، جاراڭسىزلاشماسلىقىنى بىر سارقىندى ئەھۋال، دەپ قاراشقا توغرا كېلىدۇ.

بۇنىڭ يەنە بىر ئىسپاتى سۈپىتىدە [ɛ] تاۋۇشى تارىخىي جەھەتتە [e] بىلەن تىل ئورنى ئوخشاش بولغان [ø] تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىپ كەتكەن تۆۋەندىكىدەك سۆزلەرنىڭ قۇمۇل شېۋىسىدە ساقلىنىپ كېلىۋاتقانلىقىنىمۇ كۆرسىتىش مۇمكىن. مەسىلەن:

øryk	< ئۆرۈك	ɛryk
bø /yk	< بۆشۈك	bɛ /ik
tø /yk	< تۆشۈك	tɛ /ik
tøge	< تۆگە	tɛwɛ
sømyr-	< سەمرىمەك	semɪ-

لوپنۇر دىئالېكتىدا [ɛ] تاۋۇشىنىڭ [E] ۋە [e] غا، خوتەن دىئالېكتىدا [ɛ] تاۋۇشىنىڭ [I] غا ئاجىزلاشقانغا قارىغاندا، قۇمۇل شېۋىسىدە سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ] نىڭ [i] غا ئاجىزلىشىشى ۋە ھەتتا جاراڭسىزلىشىپ كېتىشى، ئۇنىڭدا باشقا شېۋىلەردە ئاجىزلاشمايدىغان [a] تاۋۇشىنىڭمۇ بەزى سۆزلەردە ئاجىزلىشىپ كېتىشى (مەسىلەن، «ajup - ئايۇپ (كىشى ئىسمى)» سۆزىنىڭ «ojup» بولۇپ كېتىشى، «hapiz - ھاپىز» سۆزىنىڭ «hepiz» بولۇپ كېتىشى) قۇمۇل شېۋىسىنىڭ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى جەھەتتە باشقا دىئالېكت ياكى شېۋىلەردىن خېلىلا پەرقلىنىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. سۆزلەرنىڭ كېيىنكى بوغۇملىرىدا كەلگەن [ɛ] تاۋۇشىمۇ ئەگەر

(مەتبەئەدىكى قىيىنچىلىق سەۋىبىدىن باشقا جايلاردا سوزۇق
 تاۋۇشلارنىڭ جاراڭسىزلىشىش بەلگىسى ئىپادىلەنمىدى)
 لېكىن، ئاز ساندىكى سۆزلەر بۇ قائىدىگە بېقىنمايدۇ.
 مەسىلەن:

piʃʌnɛ پېشانە

③ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى
 قۇمۇل شېۋىسىدە ئىككىنچى بوغۇمى ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار
 بىلەن تۈزۈلگەن تۆۋەندىكى سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى
 قوشۇلسا، ئوتتۇرىدىكى بوغۇم قىسقىرايدۇ. مەسىلەن:

oro(n) ئورۇن

ornum ئورنۇم

buro(n) بۇرۇن (ئەزا)

burnuŋ بۇرنۇڭ

køŋyl كۆڭۈل

køŋnym كۆڭلۈم

bojo(n) بويۇن

bojni بويىنى

oʃul ئوغۇل

o(ʃ)lum ئوغلۇم

baʃir ~ beʃir بېغىر // باغىر

bā(ʃ)rim باغرىم

aʃiz ~ eʃiz ئېغىز // ئاغىز

ā(ʃ)ziŋ ئاغىزىڭ

④ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى

a/ɛ نۆۋەتلىشىشى

taxsa تەخسە

qabaz	قەغەز
ajnek	ئەينەك
dzamat	جەمەت
laqam	لەقەم
nam	نەم
harε	ھەرە (ياغاچچىلىق ئەسۋابى)

i/ε نۆۋەتلىشىشى

قۇمۇل شېۋىسىدە بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن [z] دىن ئالدىنقى [ε] تاۋۇشى [i] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. بۇ ئەھۋال سۆز يىلتىزلىرىدىن باشقا، گرامماتىكىلىق قوشۇمچىلاردىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

zijεp	زەينەپ (خاس ئىسىم)
dzijnek	جەينەك
ʃijle-	چەيلە -، چەيلمەك، چەيلەش
zijkεʃ	زەيكەش
jøgij	يۆگەي، يۆگمەچ
øgij	ئۆگەي
mijli	مەيلى
dij	دەي (پېتىلىنىڭ خالاش رايى، 1-شەخس، بىرلىكى)
kε(1)mij	كەلمەي (بولۇشىسىزلىق فورمىسىدىكى رەۋىشداش)

ε/a نۆۋەتلىشىشى

ʃεŋgεl	چاڭگان
ɬεŋgεl	غۇزمەك
sypε	سۇپا
dεŋgεl	داڭگال
jaŋpεʃ	يانپاش

tillε- تىللا، تىللىماق، تىللاش
 hejde- ھەيدە، ھەيدىمەك، ھەيدەش
 edεm ئادەم
 ej/εm ئايشەم (خاس ئىسىم)
 seŋgile- ساڭگىلا، ساڭگىلىماق، ساڭگىلاش
 sejle- سايلا، سايلىماق، سايلاش
 i/a نۆۋەتلىشىشى

jiɕa/ ياغاچ
 taq jiɕa/ ئىشك ئۈستىدىكى ياغاچ
 ʃikanda چاكاندا
 ʃikεr چاكار
 qiznaq قازناق
 inε ئانا

u/o نۆۋەتلىشىشى

buwa بوۋا
 sura- سورا، سورىماق، سوراش
 dupa دوپپا

B. ئۈزۈك تاۋۇشلاردا

① ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى

a. قۇمۇل شېۋىسىدە كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەردە ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىسىدا كەلگەن [p], [k], [q] تاۋۇشلىرى ئاجىزلىشىپ [w], [g], [ɕ] غا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

tajaq	تاياق	tajiɕi	تايىقى
ē(g)lek	ئەلگەك	ē(g)ligim	ئەلگىكىم
elεp	ھەلەپ	eliwi	ھەلىپى

b. سۆز ئاخىرىدا كەلگەن [ʃ] تاۋۇشى [r] تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

ئۇ سۆزنىڭ ئالدىغا سوزۇق ئاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچە ئۆزگەرتىلگەنلىكى ئارقىلىق [k] تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

kɔ/-	كۆچ -	kɔ/kɛ(m)	كۆچكەن
		kɔʃp	كۆچۈپ
ʃa/-	چاچ -	ʃa/ʃim	چاچسىم
		ʃaʃur	چاچۇر
i/-	ئىچ -	i/kiʃ	ئىچكەن
		iʃip	ئىچىپ
ʃa/	چاچ	ʃa/qa (يۆنىلىش كېلىش)	چاچقا
		ʃeʃim	چاچسىم
ʃomy/	قاپاق چۆمۈچ	ʃomyʃym	چۆمۈچۈم

سۆز ئاخىرىدا كەلگەن [k], [q] تاۋۇشلىرى مەزكۇر سۆزلەردە سوزۇق تاۋۇشلار، [k], [q], [ɣ] تاۋۇشلىرىدىن باشقا ئۆزۈك تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلسا، [x], [] غا ئايلانمايدۇ. مەسىلەن:

ئاقلا، ئاقلىماق، ئاقلاش axla- ئاق aq

ئاقار، ئاقارماق، ئاقىرىش aqar-

توقلا، توقلىماق، توقلاش toxla- توق toq

توقراق toqaraq

چەكلە، چەكلەمەك، چەكلەش ʃɛ !ɛ- چەك ʃɛk

چەكى ʃiki

تەكلە، تەكلەمەك، تەكلەش ti lɛ- تەك tik

تەكەك tikerɛk

d. قۇمۇل شېۋىسىدە بوغۇم ئاخىرىدا ياكى ئىككى سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئارىسىدا كەلگەن [ɬ]، [g] تاۋۇشلىرى ئەسلىدىكى پارتلىغۇچى ئۈزۈك تاۋۇشلۇق خاراكتېرىنى يوقىتىپ، ئاجىزلىشىپ [ɬ]، [z] تاۋۇشلىرىغا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن: be im - بېغىم، bi im - بېگىم، ʈi - چىگ، دېگەن سۆزلەردىكىدەك. قۇمۇل شېۋىسىدە بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن [ɬ]، [g] تاۋۇشلىرىنىڭ بەزى سۆزلەردە تامامەن چۈشۈپ قېلىشىنى ياكى بەزى سۆزلەردە [z] غا ئۆۋەتلىشىشىنى (مەسىلەن، qojla - قوغلا، bijiz - بېگىز سۆزلىرىدىكىدەك) مۇشۇنداق ئاجىزلىشىشنىڭ نەتىجىسى دەپ قاراشقا بولىدۇ.

ئەسلىتە: مەتبەئەدىكى ئوڭايلىقنى كۆزدە تۇتۇپ، [k]، [g]، [ɬ] تاۋۇشلىرىنىڭ ئاجىزلىشىشىدىن ھاسىل بولغان [ʈ]، [ʂ]، [ɬ] تاۋۇشلىرى مۇشۇ يەردىن باشقا ئورۇندا ئايرىم ھەرپ بىلەن كۆرسىتىلمىدى. مۇنداق سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزى ئەدەبىي تىلغا ئوخشاش بولغانلىقى ئۈچۈن، قائىدىسى يۇقىرىدا كۆرسىتىپلا قويۇلدى، سۆزلۈك قىسمىغا ئېلىنىشقا تېگىشلىكلىرى يېزىلىشى بويىچە بېرىلدى.

② ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

[n] تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

قۇمۇل شېۋىسىدە بىر ۋە كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەر، جۈملىدىن پۈتكەن ۋە پۈتمىگەن سۈپەتداشلار، بەزى ياسىغۇچى ۋە تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ ئاخىرىدا كەلگەن [n] تاۋۇشى، شۇنىڭدەك كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن [n] تاۋۇشى ئادەتتە چۈشۈرۈپ ئېيتىلىدۇ. ئەگەر ئۇنداق سۆزلەرنىڭ ئايىغىغا يەنە باشقا قوشۇمچىلار (مەسىلەن، كېلىش قوشۇمچىلىرى، كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى، تەۋەلىك

قوشۇمچىلىرى، ئىككىلەمچى ياسىغۇچى قوشۇمچىلار) قوشۇلسا، بىر بولسا ئەينەن، بىر بولسا فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە كىرگەن شەكلى بىلەن پەيدا بولىدۇ. مۇنداق چۈشۈپ قېلىش مەزكۇر [n] تاۋۇشى كەلگەن بوغۇمنىڭ قانداق سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەنلىكىگە قاراپ تۈرلۈك فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنى پەيدا قىلىدۇ.

بۇلار تۆۋەندىكىلەر:

- ①. [a]، [ε] تاۋۇشلىرىدىن كېيىن كەلگەن [n] تاۋۇشى چۈشۈپ قالسا، مەزكۇر [a]، [ε] تاۋۇشلىرىنى دىماغلاشتۇرىدۇ. [a] تاۋۇشىدىن كېيىن كەلگەن [n] نىڭ چۈشۈپ قېلىشى - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

nā(n)			نان
ɬzā(n)			جان
qā(n)			قان
jā(n)	~ jɪɬaʃ	يان ياغاچ	يان
dā(n)			دان

- V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

azā(n)	~ ejtmaq	ئەزەن ئېيتماق	ئەزەن
amā(n)			ئامان
atā(n)	~ tɔgɛ	ئاتان تۆگە	ئاتان
arā(n)			ئاران (رەۋىش)
ilā(n)			ئىلان

- - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

aslā(n)			ئاسلان
usqā(n)			ئۈستىخان
ilmā(n)			ئىلمان
azbā(n)			ئازغان

abdā(n) ئوبدان

- V - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

samā(n) سامان

tapā(n) تاپان

qawā(n) قاۋان

bigā(n) بىگەن (ياغاچچىلىق ئەسۋابى)

gumā(n) گۇمان

- V - - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

hajgā(n) ھايۋان

palgā(n) پالۋان، ئوۋچى، مەرگەن

jurkā(n) شىۋىرغان

xarmā(n) ~ xirmā(n) خامان

jortqā(n) ~ jotqā(n) يوتقان

ʃolpā(n) چولپان

ʃolpā(n) xā(n) چولپانخان (خاس ئىسىم)

- V - V - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

ʃiʃirkā(n) چىچىرغان (بىر خىل تىكەنلىك ئۆسۈملۈك)

sebizkā(n) سېغىزخان

مۇنداق چۈشۈپ قېلىش [n] تاۋۇشى سۆز ئوتتۇرىسىدا بوغۇم

ئاخىرى بولۇپ كەلگەندىمۇ، شۇنىڭدەك قوش ئۈزۈك تاۋۇش

تەركىبىدە كەلگەندىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئالدىنقىسىغا:

kā(n)tu ئوغرى

jā(n)ʃuq يانچۇق

mā(n)ta مانتا

jā(n)taq يانتاق

كېيىنكىسىگە:

jā(n)ʃ- يانچىماق
ʃā(n)ʃ- سانچىماق

[ε] تاۋۇشىدىن كېيىن كەلگەن [n] نىڭ چۈشۈپ قېلىشى
- V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

mē(n) مەن
sē(n) سەن
qē(n) قەن

- V - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

køgē(n) كۆگەن (ماللارنى بىر-بىرىگە چېتىپ باغلايدىغان باغلاق)
dzotē(n) ئاۋارىچىلىك، جوۋالغۇ، چىقىمدارلىق
røgē(n) رەۋەن
wilē(n) ~ minē(n) بىلەن (باغلىغۇچى)

- V - - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

lē(g)mē(n) لەڭمەن
sowmē(n) تاۋۇت قويۇلىدىغان ئۆي
toxse(n) توقسان
seksē(n) سەكسەن

- V - V - - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

tigitmē(n) تۈگمەن
- V - V - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

etigē(n) ئەتىگەن
سۆز ئوتتۇرىسىدا بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەندە ھەم چۈشۈپ
قالدۇ. مەسىلەن:

bē(n)ʃε// ʃødzɣε چۈچۈرە

lē(ŋ)puŋ

لەڭپۇڭ

[o]، [ø]. تاۋۇشلىرى بىلەن قۇرۇلغان بىر بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدا كەلگەن [n] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى بەزى سۆزلەردە ئانچە ئېنىق ئەمەس. مۇنداق قۇرۇلمىدىكى سۆزلەرمۇ ساناقلىق، مەسىلەن، «ton - تون» سۆزىدە چۈشۈپ قالسا («tō(n)kijiptu»)، «køn - كۆن»، «on - ئون» (ساناق سان) سۆزلىرىدە چۈشۈپ قالىدىغانلىقى مەلۇم بولمىدى. ئامما، سۆز ئوتتۇرىسىدا بۇ سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن بوغۇملارنىڭ ئاخىرىدىكى [n] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

mō(n)ʃaq

مونچاق

ئەگەر كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەردە [i]، [y]، [u] تاۋۇشلىرىدىن كېيىن كەلگەن [n]. تاۋۇشى چۈشۈپ قالسا، مەزكۇر سوزۇق تاۋۇشلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا [e]، [ø]، [o] تاۋۇشلىرىغا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

[u] دىن كېيىن كەلگەن [n] نىڭ چۈشۈپ قېلىشى

- v - v - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

oro(n)

ئورۇن

uzo(n)

ئۇزۇن

- v - v - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

xoto(n)

خوتۇن

bojo(n)

بويۇن

sowo(n)

سوپۇن

qoɕo(n) ~ ɕo(n)

قوغۇن

buro(n)

بۇرۇن (پۇراش ئەزاسى)

bowo(n) ~ boɕo(n)

ياۋا ھەرە، گۈل ھەرىسى

-V - -V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

nurʁo(n) نۇرغۇن

quʃqo(n) قۇشقۇن

balʁo(n) بالغۇن (بىر خىل ئۆسۈملۈك)

-V - V - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

tilopo(n) تېلېفون

V - -V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

alto(n) ئالتۇن

alwo(n) ئالۋۇن، ئېزىتقۇ، سەراب

[v] تاۋۇشىدىن كېيىن كەلگەن [n] نىڭ چۈشۈپ قېلىشى

-V - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

ʁgø(n) ئۆگۈن

køkø(n) كۆكۈيۈن

-V - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

møso(n) قۇلاقنىڭ كۆمۈرچەك قىسمى

ʃøgø(n) چۆگۈن

-V - V - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

ozokø(n) ئوزاكۇن

-V - V - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

tynøgø(n) تۈنۈگۈن

[i] تاۋۇشىدىن كېيىن كەلگەن [n] نىڭ چۈشۈپ قېلىشى

qe(n) قېلىن

kije(n) كېيىن

ʃiwe(n) چىۋىن

letʃe(n) لاچىن

batʃirʁe(n) باچىرغىن (بىر خىل ئۆسۈملۈك)

پۈتكەن ۋە پۈتمىگەن سۈپەتداشلاردا چۈشۈپ قېلىشى

tutqā(n)	تۇتقان
oquḡā(n)	ئوقۇغان
ā(ṣ)rijdiḡā(n)	ئاغرىيدىغان
kē(l)gē(n)	كەلگەن
ketkē(n)	كەتكەن

ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردا چۈشۈپ قېلىشى

1. t̃ā(n)-

emgek t̃ā(n)	ئەمگەكچان
tiri t̃ā(n)	تىرىشچان
kəjym t̃ā(n)	كۆيۈمچان

2. xā(n)-

mexā(n)	مەتخان (كەشى ئىسمى)
tekexā(n)	تەكەخان > تەركەنخان

3. dā(n)-

xumdā(n)	خۇمدان
t̃ajdā(n)	چايدان

4. - qo(n), - ḡo(n), - kə(n), - gə(n)

t̃apqo(n)	جۈدۈن - چاپقۇن
ta t̃qo(n)	تاشقىن
julḡo(n)	يۇلغۇن
kēlkə(n)	كەلكۈن
turḡo(n)	تۇرغۇن
tyrgə(n)	تۈرگۈن
sepke(n)	سەپكۈن

5. - o(n), - ø(n), - e(n)

qujo(n)	قۇيۇن	qojo(n)taz	قۇيۇنتاز
pytø(n)			پۈتۈن
jeqe(n)			يېقىن
kele(n)			كېلىن
tʃeqe(n)			چېقىن

تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلاردا چۈشۈپ قېلىشى

چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى «-tin، -din» دا چۈشۈپ قېلىشى

ikkide(n) ئىككىدىن

△ bir qulaqqa ikkide(n) . . . بىر قۇلاققا ئىككىدىن . . .

kimde(n) كىمدىن

ئەسلىمە

① [n] تاۋۇشى پېئىل يىلتىزى ياكى ئۆزەكلىرىنىڭ ئاخىرىدا

چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

tʃan-			چانماق
ojlan-			ئويلانماق
julun-			يۈلۈنماق
iʃlən-			ئىشلەنمەك

② باشقا تاۋۇشلار بىلەن نۆۋەتلىشىپ كەلگەن [n] تاۋۇشى،

كۆپىيىپ قالغان [n] تاۋۇشى چۈشۈرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

mendit	(مۆلدۈر)	møldyt	ئەسلى:
botuntʃaq	(بوتا)	botu+tʃaq	ئەسلى:

③ ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق

سۆزلەردە [n] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

kyn كۈن

tyn تۈن

yn	ئۈن
un	ئۈن
ɛzin	جىن
din	دىن

ئەگەر بۇ سۆزلەر بەزىدە سانلار بىلەن قوشۇلۇپ، ئىككى بوغۇم بولۇپ قالسا، يۇقىرىقى قائىدە بويىچە چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

bir kə(n) بىر كۈن

[g], [k] تاۋۇشلىرىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

قۇمۇل شېۋىسىدە [a], [o], [u] تاۋۇشلىرىدىن كېيىن بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن [k] تاۋۇشى، [ɛ] دىن كېيىن بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن [g] تاۋۇشى ئومۇمەن چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن: [k] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشىغا:

ʃā(k)la-	چاغلىماق، قازماق، يەر ئاغدۇرماق
ā(k)ri-	ئاغرىماق
jā(k)liq	ياغلىق
bā(k)daʃ	باغداش (يەر نامى)
ō(k)laq	ئوغلاق
tō(k)raq	توغراق
tō(k)laq	تولغاق (ئورۇن ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق)
bū(k)ra	بۇغرا (ئەركەك تۆگە)
ō(k)lā(n)	ئوغلان، باتۇر، مەرد
tō(k)ra	توغرا (سۈپەت)

بەزى سۆزلەردە مۇنداق [k] تاۋۇشى [z] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

qojla- قوغلىماق، قوغلاش

[g] تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشىغا:

ē(g)lek	ئەلگەك
ē(g)le-	تاسقىماق، تاسقاش
ē(g)ri	ئەگرى
lē(g)lek	لەگلەك
lē(g)mē(n)	لەڭمەن

[k], [q] تاۋۇشلىرىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

قۇمۇل شېۋىسىدە، سۆز ئاخىرىدىكى [k], [q] تاۋۇشلىرى مەزكۇر سۆزلەرگە [ɣ], [g], [ʒ] قاتارلىق تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان سۆزلەر قوشۇلۇپ ئېنىقلىغۇچى - ئېنىقلانغۇچى مۇناسىۋىتىدىكى بىرىكمىلەرنى ياسىغاندا چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

kø(k)jaɾɕol	كۆكيارغول (يەر ئىسمى)
ā(q)jɛɾ	ئاپەر > ئاقپەر (يەر ئىسمى)
ā(q)jip	ئاق يىپ
sere(q)jaɕ	سېرىق ياغ
ā(q)gyl	ئاق گۈل
kø(k)gyl	كۆكگۈل (بىر خىل گۈلنىڭ نامى)
qir(q)ɕol	قىرىقغول (يەر ئىسمى)

[z] تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

تۆۋەندىكى سۆزلەر يەككە ئېيتىلغاندىمۇ ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى

[z] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ā(j)ɾim	ئايرىم
sā(j)ɾa-	سائرا - سائرىماق، سائراش
sā(j)ɾajttu	سائراۋاتىدۇ
qā(j)ɾi-	قايرى - ، قايرىماق، قايرىش
ʃā(j)	چاي

qā(j)ʃa	قايچا
ʃō(j)la	چويلا
pē(j)l	پەيل
ʃē(j)do	چەيدو
lē(j)liqazaq	لەيلىقازاق گۈل
qū(j)ruq	قۇيرۇق
bū(j)ruq	بۇيرۇق
bū(j)raaq	بايراق
wā(j)dzā(n)	ۋايچان (ئۈندەش سۆز)

« - qoj - قوي » پېئىلى يەككە ئېيتىلغاندا تەركىبىدىكى [j] چۈشۈپ قالمىسىمۇ، لېكىن تۈرلىنىشكە كىرگەندە چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

qoj-	قوي - ، قويماق ، قويۇش
qō(j)sina	قويسىنا
qō(j)ma	قويما
qō(j)maste(n)	قويماستىن

تۆۋەندىكى سۆزلەردە بوغۇم ئاخىرىدىكى [j] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. نەتىجىدە [z] دىن ئالدىنقى [α], [ε], تاۋۇشلىرى ئۇزۇن [ø], [o] لەرگە ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

bozō(j)	موزاي
pytō(j)	پۈتەي
bylō(j)	بىلەي
kəsō(j)	كۆسەي

تۆۋەندىكى سۆزلەر گەرچە يۇقىرىدىكى سۆزلەرگە ئوخشىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئايغىدىكى [z] تاۋۇشى چۈشۈرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

qajmaq	قايماق
ojmaq	ئويماق

oyna- ئوينا، ئوينىماق، ئويناش
 hejde- ھەيدە، ھەيدىمەك، ھەيدەش
 ojmaŋ ئويماڭ

[ɾ] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى:

قۇمۇل شېۋىسىدە سۆز ئاخىرى ياكى بوغۇم ئاخىرىدىكى [ɾ] نىڭ چۈشۈپ قېلىشى نىسبەتەن ئاز كۆرۈلىدۇ. [ɾ] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى كۆپىنچە [a]، [ε] تاۋۇشلىرى بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەر ياكى شۇنداق بوغۇملار ۋە قوشۇمچىلاردا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

[a] تاۋۇشى بىلەن تۈزۈلگەن بوغۇم ياكى قوشۇمچىلاردا چۈشۈپ قېلىشى:

bā(ɾ) بار

△beri ju بارى شۇ

△monaq tʃeʃi wā(ɾ) مۇنداق ئوخشايدۇ

bā(ɾ)- بارماق، بېرىش bā(ɾ)dim باردىم

balilā(ɾ) بالىلار qatʃorilā(ɾ) قارىغايىلار

تۆۋەندىكىدەك سۆزلەر ۋە بوغۇملار گەرچە يۇقىرىقىغا ئوخشىسىمۇ، ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى [ɾ] چۈشۈرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

qar قار

△qari eriptu قارى ئېرىپتۇ

tat تار (سۈپەت)

△tatla(p) ketti تارلىشىپ كەتتى

sar سار

jarma يارما

△ʃaʃni jarmisi چاچنىڭ يارمىسى

qatʃiʃa قارچىغا

dutar دۇتار

تەقلىد سۆزلەردىن مىسال:

ʃar - ʃur شار-شۇر

par - pur پار-پۇر

[ɛ] تاۋۇشى بىلەن تۈزۈلگەن سۆز، بوغۇم ۋە قوشۇمچىلاردا چۈشۈپ قېلىشى

jɛ̄(r) يەر

Δmini jirim مېنىڭ يېرىم

tɛ̄(r)- تەرمەك، تېرىش

Δtiriwal تېرىۋال

tɛ(r) تەر

Δmini titim مېنىڭ تېرىم

bɛ̄(r)- بەرمەك، بېرىش

Δbir(ip) qojdum بېرىپ قويدۇم

tɛ̄(r)mɛʃ تەرمەچ

sɛ̄(r) سەر (ئېغىرلىق ئۆلچىمى)

seri سەرى

idɛ̄(r) ئىدەر

Δidiri toʃti ئىدىرى توشتى

ɛ̄(r)kek ئەركەك

dɛ̄(r)t دەرد dɛrdim دەردىم

øjlɛ̄(r)) ئۆيلەر øjliti ئۆيلىرى

تۆۋەندىكى سۆزلەر ۋە بوغۇملار گەرچە يۇقىرىقىغا ئوخشىسىمۇ [ɾ] تاۋۇشى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

tɛɾwɛ- تەۋرىمەك، تەۋرەش

jitɛɾlik يېتەرلىك

zadəɾ zەردار، پۇللۇق

kɛɾ- كەرمەك، كېرىش

Δkīɾildi كېرىلدى

[o] تاۋۇشى بىلەن تۈزۈلگەن سۆزلەردە ئەگەر [ɾ] تاۋۇشى

قوشما ئۈزۈك (ياكى بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن قاتار ئۈزۈك)

تاۋۇشىنىڭ ئالدىنقىسى بولسا، چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

qō(ɾ)qmas قورقماس

qō(ɾ)quntʃaq قورقۇنچاق

كۆپلىگەن [o] بىلەن تۈزۈلگەن سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى [ɾ]

چۈشۈرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

ʃoɾ شور ʃoɾi شورى

zoɾ زورلماق، زورلاش zoɾla- زور

toɾ تور

oɾ- ئورماق، ئورۇش oɾajniŋ ئورايلى

doɾdaq دورداي

[ø] بىلەن تۈزۈلگەن، [ɾ] بىلەن ئاياغلاشقان بىر بوغۇملۇق

سۆزلەر نىسبەتەن ئاز. بۇلاردىن مىسال كەلتۈرسەك:

kō(ɾ)- كۆرمەك، كۆرۈش

Δkō(ɾ)s(i)lɛ كۆرسەك

gøɾ گۆر

jøɾtkɛ- يۆتكەمەك، يۆتكەش

ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلاردىن كېيىن كەلگەن [ɾ] تاۋۇشى مەيلى

سۆزدە، مەيلى سۆزنىڭ مەلۇم بوغۇمى ياكى قوشۇمچىلاردا چۈشۈپ

قالمايدۇ. مەسىلەن:

tyɾ- تۈرمەك، تۈرۈش

syɾtkɛ- سۈركەمەك، سۈركەش

komyr			كۆمۈر
qur	قۇر	bir qur	بىر قۇر
ur-			ئۇرماق، ئۇرۇش
turna			تۇرنا
qat fur-			قاچۇرماق، قاچۇرۇش
oŋgyr			ئوڭكۈر
sir			سىر
mendir			مۆلدۈر
dzimdir			جىمبىل
qir la-			قىرلىماق، قىرلاش

[1] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

قۇمۇل شېۋىسىدە ئومۇمەن پەس ياكى سەل پەس سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن سۆزلەرنىڭ ياكى بوغۇملارنىڭ ئاخىرىدا كەلگەن [1] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مۇنداق [1] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدىغان سۆزلەر تۇرغۇن سۆزلەردىمۇ، پېئىللاردىمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

pā(1)ʃiq	لاي بالچىق
jā(1)ʒuz	يالغۇز
ʃē(1)pək	چەلپەك
bē(1)ʃir	ئاچال
bir tā(1) dāduza	بىر تال پۇرچاق
jā(1)ʒā(n)	يالغان
ʃā(1)ʒa	سالجا
qizi(1)juʒo(n)	قىزىل يۇلغۇن (يەر ئىسمى)

پېئىللاردىكى [1] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى شەرتلىك بولىدۇ، يەنى - al - ئال - ، - sal - سال - ، - qal - قال - .

- /al - چال - ، - kel - كەل - ، - bol - بول - ، - qil - قىل -
 قاتارلىق پېئىللار پېئىللارنىڭ پۈتكەن سۈپەتداش تۈرى، خالاش رايى،
 ۋاستىلىك بايان رايىدىكى ئۆتكەن زامان پېئىلى، پەرەز-قارشىلىق
 رايى، بۇيرۇق رايىنىڭ 3-شەخس فورمىسى، پېئىللارنىڭ
 بولۇشىزلىق فورمىسى بىلەن تۈرلەنگەندە ئەدەبىي تىلدىكىدەك
 ئاخىرقى [1] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ā(1)ʁā(n)	ئالغان	ā(1)ʁaj	ئالغاي
a(li)ptu	ئاپتۇ	ā(1)sa	ئالسا
ā(1)sun	ئالسۇن	ā(1)ma-	ئالما-
kē(1)gē(n)	كەلگەن	kē(1)gij	كەلگەي
kε(li)ptu	كەپتۇ	kē(1)se	كەلسە
kē(1)sun	كەلسۇن	kē(1)mε-	كەلمە-

بۇ پېئىللار قوشما پېئىللار تەركىبىدە راي فورمىسىدا
 كەلگەندىمۇ ئوخشاشلا [1] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

e(li)wā(1)ʁā(n)	ئېلىۋالغان
kørywa(li)ptu	كۆرۈۋاپتۇ
køry(p)kε(li)ptu	كۆرۈپ كەپتۇ

بۇ پېئىللار قوشما پېئىللار تەركىبىدىكى «-p» لىق رەۋىشداش
 فورمىسىدا كەلسىمۇ شۇنداق. مەسىلەن:

se(li)wā(1)sa	سېلىۋالسا
qi(li)wā(1)sun	قىلىۋالسۇن

قالغان [1] بىلەن ئاياغلاشقان -il- ئىل - ، - bil- بىل - ،
 - kyl- كۈل - ، - bøl- بۆل - ، - til- تىل - ، قاتارلىق پېئىللاردا
 مۇنداق فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش كۆرۈلمەيدۇ. «-øl- ئۆل -»
 پېئىلى مەجبۇرىي دەرىجىگە ئىگە بولغاندا - (1)tyr ʁ شەكلىدە
 تۈرلىنىدۇ، [1] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ.

[h] تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

قۇمۇل شېۋىسىدە بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن [h] چۈشۈپ قالىدۇ،
شۇنىڭ بىلەن ئالدىدىكى سوزۇق تاۋۇش ياكى سەل پەسىيدۇ، ياكى
ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشقا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

me(h)mā(n)	مېھمان
de(h)xā(n)	دېھقان
kō(h)nε	كونا
mē(h)rep	مېھراب
namē(h)rem	نامەھرەم
tō(h)met	تۆھمەت
ē(h)wal	ئەھۋال
mē(h)ri - /εpqet	مېھرى - شەپقەت
sō(h)bet	سۆھبەت
bē(h)ram	بەھرام (خاس ئىسىم)
jā(h)ja	يەھيا (خاس ئىسىم)

قۇمۇل شېۋىسىدە سۆز ئوتتۇرىسىدا [h] بىلەن كەلگەن بوغۇم
چۈشۈپ قالىدىغان سۆزلەرمۇ بار. مەسىلەن:

re(hε)t, ~ waδ	راھەت، راھەتباغ (جاي ئىسمى)
nā(ha)l ~ lāl	ناھال
mē(hε)le	مەھەللە
gø(hε)rxā(n) ~ gøwεrxā(n)	گۆھەرخان (كىشى ئىسمى)
mεs(lih)εt	مەسلىھەت

لېكىن «dza(h)n, baha, bahar» سۆزلىرىدىكى [h] بىلەن
تۈزۈلگەن بوغۇملار چۈشۈپ قالمايدۇ.

[w] تاۋۇشى ياكى [w] تاۋۇشى بىلەن كەلگەن بوغۇملارنىڭ
چۈشۈپ قېلىشى

تۆۋەندىكى سۆزلەردە بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن [w] تاۋۇشى ياكى	
[w] تاۋۇشى بىلەن باشلانغان بوغۇملار چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:	
qō(wu)q	قوۋۇق، ئىشىك
qō(wu)ɾba	قوۋۇرغا
kō(w)ɾyk	كۆۋرۈك
dzō(w)xεj	جاۋغاي
sȳ(wy)ɾyndε	سۈپۈرۈندى
dō(w)suq	دوۋسۇن، دوۋساق
bō(wa)q	بوۋاق، ئۇكا

③ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى

g/w نۆۋەتلىشىشى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ مەركىزىي دىئالېكتى ئىچىدىكى بىر قىسىم شېۋىلەر، مەسىلەن، تارىم شېۋىسى (جۈملىدىن كۇچا شېۋىسى)، تۇرپان شېۋىسى، ئىلى شېۋىسى، شۇنىڭدەك ئالاھىدە شېۋە ھېسابلىنىدىغان كەلپىن شېۋىسى قاتارلىق شېۋىلەرنىڭ ھەممىسىدەلا g/w نۆۋەتلىشىشى بار. لېكىن، ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندە تۇرپان شېۋىسى بىلەن قۇمۇل شېۋىسىدە مۇنداق نۆۋەتلىشىش نىسبەتەن كۆپ.

ھازىرغىچە ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ۋە ئۇيغۇر تىلى بويىچە ئېلىپ بېرىلغان باشقا تەتقىقات نەتىجىلىرىدە مۇنداق نۆۋەتلىشىشنىڭ سەۋەبلىرى ياكى ئەمەلىي فونېتىكىلىق شارائىتى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ باقمىدى.

بىزنىڭ كۆزىتىشىمىزچە، قۇمۇل شېۋىسىدە g/w نۆۋەتلىشىشى كۆپىنچە ئەرەب - پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەردە كۆرۈلگەن. يەنى مۇنداق سۆزلەر ئەسلى ئەرەب - پارس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى [w] تاۋۇشى [ε]، [a]

تاۋۇشلىرىنىڭ (گەرچە بۇ [ε]، [a] تاۋۇشلىرى ئۇيغۇر تىلىدا بىر قىسىم سۆزلەردە باشقا سوزۇق تاۋۇشلارغا ئايلىنىپ كەتكەن بولسىمۇ) ئالدىدا كېلىپ بوغۇم بېشى بولغان بولسا، مۇنداق [w] تاۋۇشى [g] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

petiga	پەتىۋا (ئەرەبچە)
halga	ھالۋا (ئەرەبچە)
hoga	ھاۋا (ئەرەبچە)

(لېكىن، خاس ئىسىملاردا نۆۋەتلىشمەيدۇ. مەسىلەن:

(hawagyl)

ھاۋاگۈل

zagal	زاۋال (ئەرەبچە)
dzagap	جاۋاب (ئەرەبچە)
tagap	تاۋاپ (ئەرەبچە)
sagap	ساۋاب (ئەرەبچە)
hajgan	ھايۋان (ئەرەبچە)
gadzit	ۋاجىت (كىشى ئىسمى، ئەرەبچە)
gajit	ۋاھىت (ئەرەبچە)
gasil	ۋاسىل (كىشى ئىسمى، ئەرەبچە)
gajiz	ۋايز (كىشى ئىسمى، ئەرەبچە)
halgaji	قېنىق سېرىق رەڭ ؟
digane	دىۋانە (پارسچە)
zedigal	زەدىۋال (پارسچە)
dzugan	جۇگان، جۇۋان (پارسچە)
gaga	گۇۋاھ (پارسچە)
handurga	ھاندۇۋا (پارسچە)
hogā(n)tʃa	ھاۋانچا (پارسچە)
dzenigar	جانىۋار (پارسچە)

gaŋ	ۋالڭ (خەنزۇچە)
raga	راۋا، ئىجاۋەت (پارسچە)
gado	ۋادو (خەنزۇچە)
taraga	تەرەۋى (ئەرەبچە)
pergane	پەرۋانە (پارسچە)
jugaŋ	ياۋاش (پارسچە)
tagar	تاۋار
suga -	سۇۋماق
△ tam sugudum	تام سۇۋىدىم

uga ق. ئو. ia < ئۇۋا

(قارالڭ: م. «قەشقەرى، تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم،

86-بەت.)

[ε] بىلەن تۈزۈلگەن بوغۇملاردا:

βetεq	ۋاراق (ئەرەبچە)
gex	ۋاقت (ئەرەبچە)
gexliq	ۋاقتلىق
εgel ~ agal	ئاۋۋال (ئەرەبچە)
gexwe	ۋەخپە (ئەرەبچە)
gedε	ۋەدە (ئەرەبچە)
tapaget	تاپاۋەت (ئەرەبچە)
gəsijet	ۋەسىيەت (ئەرەبچە)
gəzyr	ۋەزىر (ئەرەبچە)
gupa	ۋاپا (ئەرەبچە)
gyse	ۋاسا؟
døge	دىۋە (پارسچە)
møge	مېۋە (پارسچە)

uqē(n) ئېۋەن، كەمچىلىك

rəgē(n) رەۋەن (پارسچە)

dzagē(n) جاۋاڭ (ھارۋا جابدۇقى)، (خەنزۇچە)

تۆۋەندىكى سۆزلەر ئەسلىدە [b] ياكى [p] تاۋۇشلىرى بىلەن تۈزۈلگەنلىكتىن، گەرچە كېيىن بۇ تاۋۇشلار [w] بىلەن نۆۋەتلەشكەن بولسىمۇ، ئۇلارنى [g] بىلەن نۆۋەتلەشتۈرمەي [w] بىلەن، ئاز بىر قىسمىنى [z] بىلەن تەلەپپۇز قىلىدۇ. مەسىلەن:

tēlwe تەلۋە، ساراڭ (پارسچە)

sawa- ساۋماق (ئۇيغۇرچە)

△ sawap salidiǰā(n) tursa

təwe توۋا (ئەرەبچە)

dzuwa جۇۋا (ئەرەبچە)

ʃawak چاۋاك (پارسچە)

tawla- تاۋلىماق (پارسچە+ئۇيغۇرچە)

ʃowat چاۋات (پارسچە)

ʃujuq چىۋىق (پارسچە)

تۆۋەندىكى سۆزلەر تەقلىد سۆز ياكى ئۈندەش سۆزلەر بولغىنى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى [w] تاۋۇشىنى [g] بىلەن نۆۋەتلەشتۈرۈش ئادەت ئەمەس. مەسىلەن:

waj-wuŋ قارا ھەرىنىڭ ئۇچقاندا چىقارغان تاۋۇشى

dziwirla - ۋىچىرلىماق

△ quʃqaʃ dziwirlajdu. قۇشقاچ ۋىچىرلايدۇ.

waj-waj ۋاي-ۋوي (ئۈندەش سۆز)

تۆۋەندىكى سۆزلەردە [w] تاۋۇشىنىڭ نېمىشقا [g] بىلەن نۆۋەتلەشمىگەنلىكى ياكى [z] بىلەن نۆۋەتلەشكەنلىكى يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك بۇ فونېتىكىلىق ھادىسىنىڭ ئېنىق بىر فونېتىكىلىق

شارائىتقا ئاساسلانمىغانلىقىدىن بولسا كېرەك. مەسىلەن:

ʃujla-	چۇۋۇماق (ئۇيغۇرچە)
dzowa -	جوۋۇماق
Δdzowaptila	جوۋاپتىلا
java	ياۋا
elwək	ئەلۋەك، مول
quwaq	كاۋاك
dowla-	دۆۋلىمەك
alwaŋ	ئالۋان

τ/ɾ نۆۋەتلىشىشى

قۇمۇل شېۋىسىدە ھەرقانداق فونېتىكىلىق شارائىتتا ئەدەبىي تىلدىكى تىل ئۈچى تىترەڭگۈ ئۈزۈك تاۋۇش [ɾ] ئورنىغا تىل ئۈچى قايرىلما ئۈزۈك تاۋۇش [τ] قوللىنىلىدۇ. بۇ ئۈزۈك تاۋۇش ئەگەر [i] تاۋۇشى بىلەن بوغۇم ھاسىل قىلسا [i] تاۋۇشىنىڭ تىل ئوتتۇرا سەل پەس ۋارىيانتىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

sir	سىر
bir	بىر
qir	قىر
kir -	كىرمەك
ʃir	شىر

z/z نۆۋەتلىشىشى

قۇمۇل شېۋىسىدە سۆز بېشىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا [z] تاۋۇشىنىڭ [z] بىلەن نۆۋەتلىشىش ھادىسىسى يوق. تۆۋەندىكى سۆزلەردە ئېگىز سوزۇق تاۋۇش ئالدىدىكى [z] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ilmā(n)	ئىلمان
---------	--------

ilik	يىلىك
ilqa	يىلقا
in, qojni ini	ئىن ، قوينىڭ ئىنى
it-	يىتمەك
Δ iti(p) ketti	يىتىپ كەتتى
id	ھىد ، پۇراق
Δ idi kilidu	پۇرىقى كېلىدۇ
idi-	يىدىماق ، بۇزۇلۇپ پۇراپ قالماق
idiq	يىدىغان ، بۇزۇلۇپ پۇرىغان
ilwiz	يىلپىز
ildam	ئىلدام
ilā(n)	ئىلان
iltiz	يىلتىز
yz	يۈز (ئەزا)

Δ yzymde jamiðim, təfymde uluðum joq.

w/p,b نۆۋەتلىشىشى

تۆۋەندىكى سۆزلەردە [p], [b] تاۋۇشلىرى [w] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

iwadət	ئىبادەت (خاس ئىسىم)
musijwət	مۇسبەت
qawaq	قاپاق (ئۆسۈملۈك)
qawaq	قاپاق (كۆزنىڭ قاپىقى)
kiwək	كېپەك
gəxwə	ۋەخپە
təwə	تۆپە
Δ əjni təwisi	ئۆينىڭ تۆپىسى

ilwiz	يىلپىز
tawila-	تاپىلىماق، تاپىلاش
burwetʃilik	غۇربەتچىلىك
qawartqu	قاپارتقۇ
	j/p, w

ʃujuq	چىۋىق
køjyk	كۆپۈك

t/ʃ نۆۋەتلىشىشى

مۇنداق نۆۋەتلىشىش سۆز بېشىدا، ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدىلا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

tʃ	چىش
tʃlɛ-	چىشلىمەك، چىشلەش
tyʃ-	چۈشمەك، چۈشۈش
tyʃyrtgyʃ	چۈشۈرگە (تۈگمەننىڭ چۈشۈرگىسى)
tyʃ ~ kør	چۈش، چۈش كۆزمەك
tyʃkɛr-	چۈشكۈرمەك، چۈشكۈرۈش
tuʃa-	چۈششمەك، چۈششەش
tuʃaq	چۈششەك

dz/ʃ نۆۋەتلىشىشى

yndzɛ	ئۈنچە
Δyndzɛ bøk	ئۈنچىلىك بۆك
jepindza	يېپىنچا
tygendzɛ	تۈگەنچە
ylgyrdzɛ	ئۈلگۈچە، توپ
Δylgyrdzɛ satti	ئۈلگۈچە ساتتى
bitindzi	بىرىنچى (تەرتىپ سان)

△basma ɤuduq

باسما قۇدۇق

ɤada-

قادا - ، قادماق ، قاداش

ɤadal-

قادال - ، قادالماق ، قادىلىش

ɤulup

قۇلۇپ

ɤa/a

قاشا

ɤaz-

قاز - ، قازماق ، قېزىش

ɤajla-

قاي - ، قايماق ، قېيىش

قۇمۇل شېۋىسىدە سۆز ئاخىرىدا ɤ/q نۆۋەتلىشىشى كۆرۈلمەيدۇ .
ئەدەبىي تىلدا ئاخىرىدا [ɤ] تاۋۇشى كەلگەن تۆۋەندىكى سۆزلەر قۇمۇل
شېۋىسىدە [q] بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ:

ulaq

ئۇلاغ

at - ulaq

ئات - ئۇلاغ

ulaq

ئۇلاق

△ulaq ā(ɤ)ramʃa

ئۇلاق ئارغامچا

ajaq

ئاياغ

ʃiraq

چىراغ

daq

داغ

ɤ/x نۆۋەتلىشىشى

ɤidz alet

خىجالەت

ɤur dzun

خۇرجۇن

ɤodz a

خوجا

④ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى

قۇمۇل شېۋىسىدە كۆپىنچە جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشلاردا ئورۇن

ئالماشتۇرۇش ھادىسىسى كۆرۈلىدۇ. بۇلار:

ir wajim

ɤ/b ئىبراھىم (كىشى ئىسمى)

ar wo(j)

ئابروي

qilwε	1/b قىبلە
qalmaf -	1/m قاملاشماق
netwε	τ/w نەۋرە
εtwε	ئەۋرە
τεtwε-	تەۋرىمەك
τō(δ)laq	δ/1 تولغاق
ā(δ)ramʃa	δ/τ ئارغامچا

(كېيىنكى ئىككى مىسالدا [τ], [l] تاۋۇشلىرى بىلەن [δ] تاۋۇشى ئورۇن ئالماشتۇرغاندىن كېيىن بوغۇم ئاخىرى بولۇپ قالغان [δ] تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان.)

ʃigile	g/l چىلگە
maqratliq <	q/τ قەبرىستانلىق، مرقەد. ئە. < مارقاتلىق
tyrkýk < tyrgyk < tyrwyk < tywryk	τ/w تۈۋرۈك
qapilaq < qalpaq	p/l قالپاق

⑤ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ كۆپىيىپ قېلىشى

قۇمۇل شېۋىسىدە تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ ئالدىدا بىر [h] تاۋۇشى كۆپىيىدۇ. مەسىلەن:

homut	ئۆمۈر
heziz	ئەزىز
hezizlap	ئەزىزلەپ
heqil	ئەقىل
heqilliq	ئەقىللىق
hedzεp	ئەجەب
hosma	ئوسما

لېكىن، «l — ھۆل»، «εlep — ھەلەپ»، «ula- — ھۇۋلا-» سۆزلىرىنىڭ ئالدىدا بىر [h] تاۋۇشى قوشۇلمايدۇ.

△basma ɤuduq

باسما قۇدۇق

ɤada-

قادا - ، قادىماق ، قاداش

ɤadal-

قادال - ، قادالماق ، قادىلىش

ɤulup

قۇلۇپ

ɤaʃa

قاشا

ɤaz-

قاز - ، قازماق ، قېزىش

ɤajla-

قاي - ، قايماق ، قېيىش

قۇمۇل شېۋىسىدە سۆز ئاخىرىدا ɤ/q نۆۋەتلىشىشى كۆرۈلمەيدۇ .

ئەدەبىي تىلدا ئاخىرىدا [ɤ] تاۋۇشى كەلگەن تۆۋەندىكى سۆزلەر قۇمۇل

شېۋىسىدە [q] بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ:

ulaq

ئۇلاغ

at - ulaq

ئات - ئۇلاغ

ulaq

ئۇلاق

△ulaq ā(ɤ)ramʃa

ئۇلاق ئارغامچا

ajaq

ئاياغ

ʃiraq

چىراغ

daq

داغ

ɤ/x نۆۋەتلىشىشى

ɤidz alet

خىجالەت

ɤur dzun

خۇرجۇن

ɤodz a

خوجا

④ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى

قۇمۇل شېۋىسىدە كۆپىنچە جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشلاردا ئورۇن

ئالماشتۇرۇش ھادىسىسى كۆرۈلىدۇ. بۇلار:

itwajim

ɤ/b ئىبراھىم (كىشى ئىسمى)

arwo(j)

ئابروي

qilwε	1/b قىبلە
qalmaf -	1/m قاملاشماق
netwε	ε/w نەۋرە
εtwε	ئەۋرە
tεtwε-	تەۋرىمەك
t̄(ɔ)laq	ɔ/1 تولغاق
ā(ɔ)ramtʃa	ɔ/ɔ ئارغامچا

(كېيىنكى ئىككى مىسالدا [ɔ], [ɪ] تاۋۇشلىرى بىلەن [ɔ] تاۋۇشى ئورۇن ئالماشتۇرغاندىن كېيىن بوغۇم ئاخىرى بولۇپ قالغان [ɔ] تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان.)

ʃigile	g/1 چىلگە
maqratliq <	q/ɔ قەبرىستانلىق، مرقەد. ئە. < مارقاتلىق
tyrkýk < tyrgyk < tyrwyk < tywryk	ɔ/w تۇۋرۇك
qapilaq < qalpaq	p/1 قالپاق

⑤ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ كۆپىيىپ قېلىشى قۇمۇل شېۋىسىدە تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ ئالدىدا بىر [h] تاۋۇشى كۆپىيىدۇ. مەسىلەن:

homur	ئۆمۈر
heziz	ئەزىز
hezizlap	ئەزىزلەپ
heqil	ئەقىل
heqilliq	ئەقىللىق
hedzεp	ئەجەب
hosma	ئوسما

لېكىن، «h — ھۆل»، «εp — ھەلەپ»، «ula — ھۇۋلا» سۆزلىرىنىڭ ئالدىدا بىر [h] تاۋۇشى قوشۇلمايدۇ.

[g], [ɣ] تاۋۇشلىرىنىڭ كۆپىيىپ قېلىشى

تۆۋەندىكى سۆزلەردە [ɣ], [g] تاۋۇشلىرى كۆپىيىپ قالدۇ.

مەسىلەن:

jaŋɣaɣ

ياڭاق

siŋgit

سىڭىر

ʃigm̄(n)

چىمەن

< ʃymgen

ق. ئو.

⑥ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيىسى

قۇمۇل شېۋىسىدە ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ تەتۈر ئاسسىمىلياتسىيەسى.

يېشى بىر قەدەر كۆپ، كۆپرەك كۆرۈلىدىغانلىرى:

z, ʃ, t/s

assun < atsun

ئاتسۇن

assa < atʃsa

ئاچسا

assiz < aʃsiz

ئاشسىز

jassam < jazsam

يازسام

n/b, m, l, t

ombɛʃ < onbɛʃ

(يېرىم ئاسسىمىلياتسىيە) ئونبەش

kylyk < kynlyk

كۈنلۈك

memmu < menmu

مەنمۇ

təwette(n) < təwendin

تۆۋەندىن

joqutte(n) < juqutdin

يۇقىرىدىن

r/d ~ t

kasatʃiliq

كاساتچىلىق

t/ʃ

saɛʃʃi

سائەتچى

ئوڭ ئاسسىمىلياتسىيە ئاز كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

g ~ ɣ/ŋ ئاسسىمىلياتسىيىسى

toŋɣuz

توڭغۇز

goŋɣuz

قوڭغۇز

ʃaŋgiz ~ ʃaŋgiz

چاڭگىز (بىر خىل دەرەخ)

t/l

tattiq

تاتلىق

c. قۇمۇل شېۋىسىدىكى ئاھاڭداشلىق

① سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى

قۇمۇل شېۋىسىدە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئاھاڭداشلىقى

باشقا دىئالېكت ياكى شېۋە رايونلىرىدىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ.

لېكىن، سۆزلەرنىڭ 2، 3-بوغۇملىرىدا [e], [ø], [o]

تاۋۇشلىرىنىڭ كېلىدىغانلىقى جەھەتتىن باشقا دىئالېكت ۋە

شېۋىلەردىن پەرقلىنىدۇ. ئالاھىدىلىكى، سۆزلەرنىڭ 2، 3-بوغۇملىرىدا

[ø], [o] تاۋۇشلىرىنىڭ كېلىشى ئاتۇش شېۋىسى ۋە تارىم (دولان)

شېۋىلىرىدە ساناقلىق بىر قانچە سۆزدىلا كۆرۈلىدۇ، لوپنۇر

دىئالېكتىدا بولسا، تۈپ ياكى ياسالما سۆزلەردىن تارتىپ تاكى

سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىشىگىچە سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدا [ø], [o]

تاۋۇشلىرىنىڭ بولۇشىنى شەرت قىلىدۇ. لېكىن، قۇمۇل شېۋىسىدە

مۇنداق ئەمەس. قۇمۇل شېۋىسىدە 2، 3-بوغۇملىرىدا [e], [ø], [o]

كېلىدىغان سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇملىرى ھەممىلا سوزۇق

تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن بولۇشى مۇمكىن.

قۇمۇل شېۋىسىدە 2، 3-بوغۇملىرىدا [e], [ø], [o] كېلىدىغان

سۆزلەرنى تۆۋەندىكى تۈرلەرگە بۆلۈش مۇمكىن.

a. خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر:

ʃɛ̄(j)do

چەيدو

dozo

روناق تاپمايدىغان

zixo

باي

saxo

گومۇش

xo/ɔ

دەرھال

b. ئاخىرقى بوغۇمى [u], [y], [i] تاۋۇشلىرىدىن تۈزۈلگەن بولسىمۇ بوغۇم ئاخىرىدىكى [n] تاۋۇشى چۈشۈپ قالغانلىقتىن مەزكۇر سوزۇق تاۋۇشلار [ø], [e], [o] گە ئايلىنىپ كەتكەن سۆزلەر ([n] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشىغا كەلتۈرۈلگەن مىساللارغا قاراڭ.)

c. 2، 3- بوغۇملىرى [ε], [a] تاۋۇشلىرى بىلەن تۈزۈلگەن بولسىمۇ مۇرەككەپ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر نەتىجىسىدە مەلۇم تاۋۇشلار چۈشۈپ قېلىپ، [a] تاۋۇشى [o] غا، [ε] تاۋۇشى [ø] گە ئۆزگەرگەنلەر.

byl̄ə < bilegy	بىلەي < ق. ئۇ.	ئەدەبىي تىلدا:
təmyr̄ə < tɛmɾɛgy	تەمرەتكۈ < ق. ئۇ.	ئەدەبىي تىلدا:
pyt̄ə	پوتەي	ئەدەبىي تىلدا:
kəs̄ə < kəzɛgy	كۆسەي < ق. ئۇ.	ئەدەبىي تىلدا:
boz̄ə < buzaɖu	موزاي < ق. ئۇ.	ئەدەبىي تىلدا:
tor̄ə	توغرىغۇ	ئەدەبىي تىلدا:
toro	تورۋا	ئەدەبىي تىلدا:
dzolo	چۈلۋۈر	ئەدەبىي تىلدا:

d. يۇقىرىقى دائىرىگە كىرمەيدىغانلار:

endo	غەيرىي
ɛrgol	ۋېنتا
batʃoro ~ matʃoro	ئاچا تۇياق ماللارنىڭ تۇياق ئارىسىدا بولىدىغان بىر خىل كېسەللىك
bətʃələ ~ mətʃələ	ئېرىمچىكنىڭ بىر خىلى
pəʃələ	تىلىنى چاپناپ سۆزلەيدىغان كىشى
tətə	تۆتۈتلەپ سۆزلەيدىغان كىشى
qirto	ئورۇق، ئاۋاق

qiqo - mayfo

ئولاش - چولاش

② سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى قۇمۇل شېۋىسىدە تەركىبىدە [k], [g] تاۋۇشلىرى كەلگەن ئەرەب - پارس تىلى سۆزلىرى كۆپىنچە تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن بىرىكىپ قېلىپلاشقان. تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىرى ئاز. مەسىلەن:

køɾɛ

كورا

dɛŋgɛl

داڭگال

ɖzɛŋgɛl

غۇزمەك - غۇزمەك

ʃŋɛgɛl

چاڭگال

kɛlpyk

كالىپۇك

ʃøkyʃ

چوكا

kønɛ

كونا

gølle -

گوللىماق

gygyt

گۇڭگۇرت

ھەتتا بەزى ئۇيغۇرچە ۋە خەنزۇچە سۆزلەردىمۇ مۇشۇ ئەھۋال

كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

kɛj

كوي ~ يۈەن

ɛkɛ

ئاكا

tɛmkɛ

تاماکا

تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ قېلىپلاشقانلىرى:

kalta

كالتە

kam

كەم

kakkuk

كاككۇك

gumbat

گۇمبەز

guna

گۇناھ

gunajim

گۇناھىم

III قۇمۇل شېۋىسىنىڭ گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى

1. ئىسىملاردا كېلىش قوشۇمچىلىرى

① قۇمۇل شېۋىسىدە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى «-niŋ» ۋە «-ni» شەكلىدە ئارىلاش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

mini kəzym	مېنىڭ كۆزۈم
sini əjyŋ	سېنىڭ ئۆيۈڭ
taŋni befi	تاشنىڭ ئۈستى (تۆپىسى)
kolni beŋida	غولنىڭ بېشىدا

② ئەگەر جۈملىنىڭ ئىگىسى بىلەن خەۋەرى ئوخشاش بىر سۆزدىن بولغان بولسا، مۇنداق خەۋەر چۈشۈپ قېلىپ، شۇ خەۋەرنىڭ قاراتقۇچىسى سۈپىتىدە ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن سۆز «-niŋ» بىلەن تۈرلىنىدۇ. مەسىلەن:

bu əj miniŋ (əjym)	بۇ ئۆي مېنىڭ ئۆيۈم
dewu turδā(n) δ(δ)laq siniŋ (δ(δ)luδuŋ)	ئاۋۇ تۇرغان ئوغلاق سېنىڭ ئوغلىقىڭ

③ شۇنىڭدەك ئىگىلىك كېلىش بىلەن تۈرلەنگەن سۆزدىن كېيىن $min\bar{e}(n) \sim wil\bar{e}(n)$ ، $y/\delta(n)$ قاتارلىق ياردەمچى سۆزلەر كەلسىمۇ، ئىگىلىك كېلىش «-niŋ» شەكلىدە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭ بىلەن بارامسەن؟ $miniŋ wil\bar{e}(n) \sim min\bar{e}(n) barams\bar{e}(n)?$

siniŋ yʃə(n)

سېنىڭ ئۈچۈن

④ ئەگەر ئىگىلىك كېلىش خەۋەر ئورنىدا كېلىپ ئۇنىڭ كەينىدىن يەنە «-ki» قوشۇمچىسى قوشۇلىدىغان بولسا، كېلىش فورمىسى «-ni» شەكلىدە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

bu ɔj bizniki

بۇ ئۆي بىزنىڭكى

⑤ ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى سۆزلەردىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارغا ماس ھالدا «-nyŋ ، -nuŋ» شەكلىدەمۇ كېلىدۇ. ئىگىلىك كېلىش فورمىسىنىڭ مۇنداق ئارىلاش قوللىنىلىشى توغرىسىدا ئىككى خىل مۆلچەر بار. بىرى يۇقىرىدا كۆرسەتكىنىمىزدەك سۆز ياكى قوشۇمچىلار ئاخىرىدىكى [n] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قالغىنىدەك، سۆز ئاخىرىدىكى [ŋ] نىڭمۇ چۈشۈپ قالغانلىقى بولۇشى مۇمكىن. يەنە بىرى خۇددى لوپنۇر دىئالېكتى، مۇرتۇق شېۋىسى، پاختۇ شېۋىسى قاتارلىق ئورۇنلاردا كۆرۈلگىنىدەك بىر قەدىمكى ئارىلاشما ھالەت بولۇپ، بۇ فونېتىكىلىق ھادىسە ھازىرقى قۇمۇل شېۋىسىدە سارقىندى سۈپىتىدە تۇرۇۋاتقان بولسا كېرەك. «-niŋ» ئورنىغا «-ni» قوللىنىشنىڭ شەرتلىرى ئېنىق بولمىغىنىغا قاراپ، بىز كېيىنكى مۆلچەرنى مۇۋاپىقىمىكىن، دەپ قارايمىز.

چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى «-din» بولۇپ، يۇقىرىدىكى قائىدە بويىچە [n] چۈشۈپ قالغاچقا de(n) - تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

Δnɛrnasidɛ(n) kɛldim

نېرناسىدىن كەلدىم.

Δɔjɛde(n) talɑʂɑ tʃixtim

ئۆيدىن تالاغا چىقتىم.

بۇلاردىن باشقا كېلىش قوشۇمچىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قوللىنىلىشى ئەدەبىي تىل بىلەن ئوخشاش.

a ~ u ، sɛ̄(n) ، mɛ̄(n) قاتارلىق شەخس ئالماشلىرى يۆنىلىش

— aŋba — ساڭا، — saŋba — ماڭا، — maŋba — تۈرلەنسە « ئۇنىڭغا » شەكلىدە بولىدۇ.

△ aŋba ʃeʃilbā(n), maŋba ʃeʃilbā(n)...

ئۇياققا چېچىلغان، بۇياققا چېچىلغان.

2. ئىسىملاردا تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى

ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش. پەقەت 2-شەخس ھۆرمەت تۈرىنىڭ بىرلىك ۋە كۆپلۈكىدە ئازراق پەرق قىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۆزلىرىنىڭ كىتابلىرى (بىرلىك) $\text{özli}(r)\text{ni}ŋ \text{kitapli}r\text{i}$

ئۆزلىرىنىڭ كىتابلىرى (بىرلىك) $\text{özli}(l)\text{irini}ŋ \text{kitapli}r\text{i}$ ~ $\text{özli}r\text{ini}ŋ$

ھەر بىرلىرىنىڭ كىتابلىرى (كۆپلۈك) $\text{özli}(r)\text{l}i\text{rni}ŋ \text{kitapli}r\text{i}l\bar{e}(r)$

3. سۈپەتلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى

① سۈپەتلەرنىڭ سېلىشتۇرما دەرىجىسى

ئىپادىلىنىدۇ. $- \text{er}ek, - \text{ar}aq // - \text{raq}, - \text{rek}$ قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق

kererek جىقراق، كەڭرەك

tō(ɔ)raq توغرىراق

susaraq سۇسراق

kitfigerek كىچىكرەك

qar amturaraq قارامتۇلراق

itligerek ئىتتىكرەك

mā(ɔ)dur luḡaraq ماغدۇرلۇقراق

sexijet ek

سېخىراق

② سۈپەتلەرنىڭ ئاشۇرۇش دەرىجىسى ئاشۇرۇش رەۋىشلىرىنى قوللىنىش ئارقىلىق ئىپادىلەنگەندىن باشقا، سۈپەتلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىنى ئاخىرىغا [p] قوشۇپ تەكرارلاش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، لېكىن [z] تاۋۇشى بىلەن باشلانغان سۈپەتلەردە [p] ئورنىغا [w] قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

jawje fil

ياپېشىل

jewjinik

يېپىپنىك

jawjalaj

ياپىلالاڭ

jawja f

ياپىياش

jowjot uq

يويپورۇق

jowjo bā(n)

يويپوغان

juwjumulaq

يۇيپۇمىلاق

jewjessi

يېپىپىسى

③ بۇلاردىن باشقا بەزى سۈپەتلەرنىڭ مەلۇم ئۈزۈك تاۋۇشىنى تەكرارلاش (ياكى سوزۇپ ئېيتىش) بىلەنمۇ سۈپەتلەرنىڭ ئاشۇرۇش دەرىجىسى ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

jeqe(n)

يېقىن

jeqqe(n)

ناھايىتى يېقىن

igiz

ئېگىز

iggez

ناھايىتى ئېگىز

4. ئالماشلاردىكى ئالاھىدىلىكلەر

كىشىلىك ئالماشلىرىدىن ئىككىنچى شەخس بىرلىك ئۈچۈن siz ، sē(n) قوللىنىلغاندىن باشقا، ھۆرمەت تۈرى ئۈچۈن ōzlē(τ) ياكى ōz(l)iri ~ ōzliri ، كۆپلۈكتە ōzlē(τ)|ē(τ) ياكى ōz(l)ir(i) ~ ōz(l)ir(i) |ē(τ) ōzllirilē(τ) قوللىنىلىدۇ.

كۆرسىتىش ئالماشلىرىدىن *su, bu, u* لار بىلەن بىرلىكتە *y*،
de, e, /y, by قاتارلىقلار قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

<i>ewu</i>	ئاۋۇ
<i>dewu</i>	ئاۋۇ
<i>denε ~ deginε</i>	ئەنە
<i>deby</i>	ئاۋۇ، ئەۋۇ
<i>de /u</i>	ئاشۇ
<i>deyt</i>	ئۇ يەر
<i>de /yt</i>	ئاشۇ يەر
<i>byt</i>	بۇ ياق، بۇ يەر
Δ <i>bytniŋki syji</i>	بۇ ياقنىڭ سۈيى
<i>bytte ~ pytte</i>	بۇ يەردە
<i>bytkε ~ pytkε</i>	بۇ ياققا
<i>byttø(n)</i>	بۇ ياقتىن
<i>byjzi < bujyzi</i>	بۇ ياق، بۇ تەرەپ
<i>buʃunut</i>	بۇ يەر، بۇ ياق
<i>/yt</i>	شۇ ياق، شۇ يەر
<i>/yji < /ujyzi</i>	ئاشۇ تەرەپ
<i>yt</i>	ئۇ ياق، ئۇ تەرەپ
<i>ytke</i>	ئۇ ياققا
<i>ytte</i>	ئۇ ياققا
<i>de /ytte</i>	ئاۋۇ ياققا
<i>/unaq</i>	ئوخشىتىش ئالماشلىرىدىن ئالاھىدىلىرى:
<i>anaq</i>	شۇنداق
<i>monaq</i>	ئانداق
	مۇنداق

enaq ~ e/naq	ئاشۇر-اۋ
de/naq	ئاشۇنداق
dewnaq	ئاشۇنداق
ma/naq	مۇشۇنداق
majnaq	مۇشۇنداق
ma/taq	مۇشۇنداق

ئەگەر «/unaq» ئالمىشى ئاشۇرۇش رەۋشى ئورنىدا كەلسە «/unnaq» شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

/unnaq tʃirajliq شۇنداق چىرايلىق
سوراق ئالماشلىرىدىن ئالاھىدىلىرى:

qajnaq ~ qanaq	قانداق
qatʃā(n)	قاچان
nette	نەدە
qette	قەيەردە
qetke	قەيەرگە

سوراق ئالماشلىرىدىن nime, ne, kim قاتارلىقلار كۆپىنچە dur > do قوشۇمچىسى بىلەن قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

nedo	قەيەر، نە؟
kimdo	كىم؟
nimido	نېمە؟
qejyzdido?	قاياقتا؟
netto	نە؟ قەيەر؟
qesido	قايسى؟

«neme, kim» ئالماشلىرى «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» تىمۇ

ئاخىرىغا «du» قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلەنگەن. قا: بە. ت: II توم،

2566-بەت «كىمدۇ»، 2577-بەت «نېمدۇ».

5. پېئىل ئۆزەكلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر

قۇمۇل شېۋىسىدە پېئىللارنىڭ تۈسلۈك ئۆزەكلىرىدە تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەر كۆرۈلىدۇ.

①. ئىمكانىيەت تۈسلۈك ئۆزەك a ، ε ، z - لىق رەۋىشداشلارغا «al-» پېئىلىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالسىمۇ، لېكىن رەۋىشداشنىڭ بۇ قوشۇمچىلىرى تامامەن چۈشۈپ قالىدۇ، باشقا شېۋىلەردىكىدەك «al-» پېئىلىنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنى بويىچە «-el» گە ئايلىنىشى يوق. مەسىلەن:

bilā(1)majmē(n)	بىلەلمەيمەن
køtyrā(1)majmē(n)	كۆتۈرەلمەيمەن
jiti / ā(1)miṣā(n)	يېتىشەلمىگەن
atā(1)miduq	ئاتالمىدۇق
dāmajmē(n) < dεjalmajmen	دېيەلمەيمەن

②. ئىزچىل تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى پېئىللارنىڭ p-لىق رەۋىشداش شەكلىگە jat- پېئىلىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالسىمۇ، لېكىن جانلىق تەلەپپۇزدا مۇرەككەپ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش يۈز بەرگەنلىكتىن ئەدەبىي تىل بىلەن خېلىلا پەرقلىق تۈس ئالغان، يەنى بۇ ئۆزەكتە رەۋىشداشنىڭ [p] تاۋۇشى، jat- پېئىلىدىكى [ā] تاۋۇشى ۋە بۇ پېئىلنى رەۋىشداشقا ئايلاندۇرىدىغان «-a» قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن «-ojla - ئويلا» پېئىلىنى ئالسا، ئۇنىڭ ئىزچىل تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى «ojla(p)j(a)t(a)» بولىدۇ، «-køτ - كۆر» پېئىلىنىڭ ئىزچىل تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى «køty(p)j(a)t(a)» بولىدۇ.

بۇ ئۆزەكتىن ئىزچىل ھازىرقى زامان پېئىلى ياسالسا، ئۇنىڭ

بولۇشلۇق، بولۇشىسىز شەكلى، سوراق شەكلى تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ:

بولۇشلۇق شەكلى

ئويلا- ojla-

ئويلاۋاتىمىز ojlayttimiz ئويلاۋاتىمەن (n) ojlayttimē

ئويلاۋاتىسىلەر ojlayttisilē (r) ئويلاۋاتىسەن (n) ojlayttisē

ئويلاۋاتىسىز ojlayttisiz

ئويلاۋاتىدىلا ojlayttila

ئويلاۋاتىدۇ ojlayttu

ئىشلە- iʃlɛ -

ئىشلەۋاتىمىز iʃlijttimiz ئىشلەۋاتىمەن (n) iʃlijttimē

ئىشلەۋاتىسىلەر iʃlijttisilē (r) ئىشلەۋاتىسەن (n) iʃlijttisē

ئىشلەۋاتىسىز iʃlijttisiz

ئىشلەۋاتىدىلا iʃlijttila

ئىشلەۋاتىدۇ iʃlijttu

كۆر- kør-

كۆرۈۋاتىمىز køryjttimiz كۆرۈۋاتىمەن (n) køryjttimē

كۆرۈۋاتىسىلەر køryjttisilē (r) كۆرۈۋاتىسەن (n) køryjttisē

كۆرۈۋاتىسىز køryjttisiz

كۆرۈۋاتىدىلا køryjttila

كۆرۈۋاتىدۇ køryjttu

jul- يۇل -

julujttimē(n) يۇلۇۋاتىمەن julujttimiz يۇلۇۋاتىمىز

julujttisē(n) يۇلۇۋاتىسەن julujttisilē(r) يۇلۇۋاتىسىلەر

julujttisiz يۇلۇۋاتىسىز

juluttila يۇلۇۋاتىدىلا

julujttu يۇلۇۋاتىدۇ julujttu يۇلۇۋاتىدۇ

jε- يە -

jijttimē(n) يەۋاتىمەن jijttimiz يەۋاتىمىز

jijttisē(n) يەۋاتىسەن jijttisilē(r) يەۋاتىسىلەر

jijttisiz يەۋاتىسىز

jijttila يەۋاتىدىلا

jijttu يەۋاتىدۇ jijttu يەۋاتىدۇ

بولۇشىز شەكلى

ئىزچىل ھازىرقى زامان پېئىلىنىڭ بولۇشىز شەكلى پەقەت يىلتىزغا (ئۆزەككە ئەمەس) «-maj ، -mij» قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ، رەۋىشداشنىڭ بولۇشىز شەكلى ياسالغاندىن كېيىن، ئۆزەك ياسىغۇچى «-jat» ۋە شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

jimijttimē(n) يېمەيۋاتىمەن

dimijttimē(n) دېمەيۋاتىمەن

satmajttisē(n)	ساتمايۋاتسەن
kō(r)mijttu	كۆرمەيۋاتىدۇ
aļā(1)majttu	ئاچالمايۋاتىدۇ
kōrynmijttu	كۆرۈنمەيۋاتىدۇ

سوراق شەكلى

ئىزچىل ھازىرقى زامان پېئىلىنىڭ سوراق شەكلى ئۆزەك ياسىغۇچى jat- پېئىلىدىن كېيىن سوراق قوشۇمچىسى «-am // -em» قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

iflijttammē(n) ~ iflijttamdimē(n) ئىشلەۋاتامدىمەن

kōryjttammē(n) ~ kōryjttamdimē(n) كۆرۈۋاتامدىمەن

iflimijttammē(n) ~ iflimijttamdimē(n) ئىشلىمەيۋاتامدىمەن

kō(r)mijttammē(n) ~ kō(r)mijttamdimē(n) كۆرمەيۋاتامدىمەن

ā(1)majttammē(n) ~ ā(1)majttamdimē(n) ئالمايۋاتامدىمەن

ئەگەر مۇنداق ئىزچىل تۈسلۈك ئۆزەك ، bol- ، qal- ، sal- ، al- ، kel- ، qil- قاتارلىق [1] بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىللاردا ھاسىل بولسا، ئۇچاغدا [1] نىڭ چۈشۈپ قېلىشى ئارقىلىق تېخىمۇ ئىخچام تۈسكە كىرىدۇ. مەسىلەن:

e(1)jttu ئېلىۋاتىدۇ

se(1)jttu سېلىۋاتىدۇ

qe(1)jttu قېلىۋاتىدۇ

ki(1)jttu ~ ke(1)jttu كېلىۋاتىدۇ

qi(1)jttu قىلىۋاتىدۇ

bu(1)jttu بولۇۋاتىدۇ

qi(1)jttammē(n) ~ qi(1)jttamdimē(n) قىلىۋاتامدىمەن

qi(1)jttamla قىلىۋاتامدىلا

qi(1)jttiſamla قىلىشىۋاتامدىلا

qi(1)jttamdu

قىلىۋاتامدۇ

ئەدەبىي تىل تەسىرىگە يولۇققانلاردا بۇ ئۆزەك ۋە ئىزچىل ھازىرقى زامان پېئىلى ئەدەبىي تىلدىكىدەك ياسىلىدۇ.

③ چەكلىمىسىز تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى -a ، -ε // -z - لىق رەۋىشداشلارغا «ber-» پېئىلىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. تەلەپپۇزدا بۇ پېئىلىنىڭ ئاخىرقى [r] تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىپ، [b] تاۋۇشى [w] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ.

بۇ پېئىل چەكلىمىسىز تۈسلۈك ئۆزەك مەنىسىنى ئىپادىلىگەندە «ber-» دىن ئالدىن بىر «li» بوغۇمى (نېمىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەنلىكى توغرىسىدا ھازىرچە ئىزدىنىپ كۆرۈلمىدى) كۆپىيىدۇ. مەسىلەن:

salaliwē(r)gē(n)

سالىۋەرگەن

apiraliweridu

ئاپىر ئۆپىرىدۇ

kiteliwiridu

كىتە ئۆپىرىدۇ

qojaliwē(r)memdu?

قويىۋەر مەمدۇ؟

ئەگەر «li» بوغۇمى قوشۇلمىسا، ھەرىكەتنىڭ پۈتۈنلەي ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرۈپ، ئەدەبىي تىلدىكى «at - ~ et -» پېئىلىنىڭ بىلدۈرگەن مەنىسىگە يېقىن بىر مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

qilawē(r)slēki

قىلىۋەتسىلىچۇ

tygytēwē(r)sēm

تۈگىتىۋەتسەم

qopurāwē(r)gē(n)

قومۇرۇۋەتكەن

maḡdurāwē(r)sēm

ماڭدۇرۇۋەتسەم

satāwirijniḡ

سېتىۋېتەيلى

basāwē(r)sē

بېسىۋەتسە

ʃiqirāwē(r)di

چىقىرىۋەتتى

بارغۇسىز قىلىۋەتتى. Δ bā(r)δusiz qilāwē(r)di.

Δ altinzi aj bō(1)δanda qojāwiridu.

ئالتىنچى ئاي بولغاندا قويۇۋېتىدۇ.

بۇلاردىن باشقا -baq, -sal, -tafla, -qal, -ket قاتارلىق پېئىللارمۇ تۈسلۈك ئۆزەكلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن،
dep saldim دېگەنلەردىكىدەك. لېكىن، بۇلار تېخى سىنتېتىك فورمىغا ئايلانمىغانلىقى ئۈچۈن ئايرىم توختالمىدۇق.

6. پېئىل رايلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر

① ۋاستىسىز بايان رايىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان پېئىلى بىرىنچى شەخس كۆپلۈكى ئۈچۈن تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە -tuq, -duq قوشۇلىدۇ، ئالدى ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە -tyk ، -dyk قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

tepisi(p) qalduq

تېپىشىپ قالدۇق

joqajniδa øtтыk

يۇقىرىغا ئۆتتۇق

bildyk

بىلدۇق

ketтыk

كەتتۇق

jidyk

يېدۇق

øtkerтыk

ئۆتكۈزدۇق

② ۋاستىسىز بايان رايىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر پېئىلىنىڭ ئىككىنچى شەخس كۆپلۈكى فورمىسى ئۈچۈن تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە -diŋlē(r) ، -tiŋlē(r) قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ.

مەسلەن:

tølidijl̄(ɾ)

تۆلىدىڭلار

kettijl̄(ɾ)

كەتتىڭلار

③ ۋاستىسىز بايان رايدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر پېئىلىنىڭ ئىككىنچى شەخس ھۆرمەت تۈرىنىڭ سوراق شەكلىدە ھۆرمەت تۈرى قوشۇمچىسى -la(ɾ) ، -l̄(ɾ) دىكى [a] ، [ɛ] تاۋۇشلىرى ئاجىزلاشمايدۇ. مەسلەن:

amā(n) kell̄(ɾ)mu?

ئامان كەلدىلمۇ؟

salamet qoll̄(ɾ)mu?

سالامەت قوندىلمۇ؟

ytke bā(ɾ)l̄(ɾ)mu?

ئۇياققا باردىلمۇ؟

④ ۋاستىسىز بايان رايدىكى ھازىرقى زامان خەۋەر پېئىلى (a شەكلى) نىڭ بولۇشىنى فورمىسى «-mij» رەۋىشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسلەن:

dimijm̄(ɾ) ~ dimijdim̄(ɾ)

دېمەيمەن

kitmijdu

كىرمەيدۇ

k̄(l)mijs̄(ɾ)

كەلمەيسەن

⑤ ۋاستىسىز بايان رايدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر پېئىلى (a شەكلى) نىڭ بىرىنچى شەخس بىرلىك، كۆپلۈك سوراق شەكلى يىلتىزدىن كېيىن -m // -am ، -em قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. مەسلەن، تۆمۈرتىدە:

tʃyʃemm̄(ɾ)

چۈشەمدىمەن

demm̄(ɾ)

دەمدىمەن

køʃemmizki

كۆچەمدىمىزكى

alamiz

ئالامىمىز

qorumammiz

قورۇمامدىمىز

توشۇدا:

batamdimiz ~ barammiz

بارامدىمىز

bā(ɾ)mandimiz ~ barammiz

بارمامدىمىز

ʃyʃemdimiz ~ ʃyʃemmiz چۈشەمدىمىز

⑥ ۋاستىسىز بايان رايدىكى پۈتمىگەن زامان خەۋەر پېئىلى (b شەكلى) - ɛr, - ar // - r بىلەن ئاياغلاشقان يىلتىزلاردا كۆپىنچە - yr, - ur قوشۇمچىلىرى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

qilur			قىلار
kilyr ~ kiler			كېلەر
alur			ئالار
qalur			قالار
ʃalur			چالار
salur			سالار
bilyr	بىلەر	bilyrmiz	بىلەرمىز
bolur			بولار
ʃiqur			چىقار
biryr ~ birer			بېرەر
turur			تۇرار
orur			ئورار
terur			تېرەر
barur			بارار
tapur			تاپار
jer			يەر
kiter			كىرەر
kilē(r)jili			كېلەر يىلى

Δbygø(n) kitē(r) qar قار بۈگۈن كېتەر

Δhoga monaxla wō(1)sa, ot jep tojupmu qalur.

ھاۋا مۇشۇنداقلا بولسا، (ماللار) ئوت يەپ، تويۇپمۇ قالار.

△uni ā(1)šili bolurmu?

ئۇنى ئالغىلى بولارمۇ؟

△bazā(r) ojnarduq

بازار ئوينار ئىدۇق.

△bolur - bō(1)mas ij

بولار - بولماس ئىش.

ئەگەر «jε-, dε-» پېئىللىرى ئىمكانىيەت تۈسلۈك ئۆزەك

ئارقىلىق مۇشۇ راي بىلەن تۈرلەنسە، تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ:

jalu

يېپەلەيدۇ

dalu

دېپەلەيدۇ

⑦ بۇيرۇق - تەلەپ رايى بىرىنچى شەخس بىرلىكى تىل ئالدى

سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن يىلتىزغا ياكى ئۆزەكلەرگە ij -

قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ، ئاخىرى [ε] بىلەن ئاياغلاشقان

يىلتىزلاردا مەزكۇر [ε] تاۋۇشى [i] غا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

ij -

ئىچ -

ij

ئىچەي

kør -

كۆر -

kør ij

كۆرەي

kεi -

كەل -

kilij

كېلەي

syz -

سۆز -

syzij

سۆزەي

i/|ε -

ئىشلە -

i/lij

ئىشلەي

jε -

يە -

jij

يەي

بۇ ھادىسە ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن دىئالېكتىدىمۇ بار.

⑧ بۇيرۇق - تەلەپ رايى ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك فورمىسى

ئۈچۈن تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە

qoşuŋl̄ε(r), -iŋl̄ε(r), -ŋl̄ε(r) قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

i/|εŋl̄ε(r)

ئىشلەڭلار

i/ijŋl̄ε(r)

ئىچىڭلار

kørŋl̄ε(r)

كۆرۈڭلار

⑨ بۇيرۇق - تەلەپ رايىنىڭ بىرىنچى شەخس كۆپلۈكى تىل

ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە

تەل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق - ajniŋ, - jniŋ // - ajni, - jni
 ئۆزەكلەرگە -jniŋ, -jni بىلەن بىللە -ijniŋ, -ijni قوشۇلۇش بىلەن
 ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

kər (yp)paqajniŋ	كۆرۈپ باقايلى
maŋajniŋ	ماڭايلى
sim tā(ɾ)tip qojajni	سىم تارتىپ قويايلى
qilajniŋ	قىلايلى
iʃijniŋ ~ iʃijni	ئىچەيلى
iʃlijniŋ ~ iʃlijni	ئىشلەيلى
jijniŋ ~ jijni	يەيلى
etʃikitijni	ئاچىقىپ كېتەيلى
solajniŋ	سولايلى

⑩ خالاش رابى تەل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق يىلتىزلارغا -ɤaj, -qaj قوشۇلۇش بىلەن، تەل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق يىلتىزلارغا -kij, -gij قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

iʃkij	ئىچكەي
kē(1)gij	كەلگەي
iʃligij	ئىشلىگەي
kət kij	كەتكەي

7. پېئىل دەرىجىلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر

قۇمۇل شېۋىسى ئەدەبىي تەل ۋە باشقا شېۋىلەر بىلەن پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجىسىنىڭ ئىپادىلىنىشى جەھەتتىن تۆۋەندىكى نۇقتىلاردا پەرقلىنىدۇ.

① [t] بىلەن ياكى «rt» بىلەن ئاياغلاشقان تۆۋەندىكى

پېئىللارغا -tur, -tyr قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

tart- تارت- tarttur- تارتقۇز-

△ unni tartturdum

et- ئەت- ettyr- ئەتكۈز-

art- ئارت- arttur- ئارتقۇز-

△ jyk artquzdum

ert- ئەرت- erttyr- ئەرتكۈز-

[t] ② بىلەن ئاياغلاشقان تۆۋەندىكى پېئىللارغا -kyr

قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

jæt- يەت- jætkyr amisima يەتكۈزەلمىسىمۇ

pyt- پۈت- pytkyridiḡā(n) پۈتكۈزىدىغان

øt- ئۆت- øtkyryp ئۆتكۈزۈپ

پېئىللىرىغا -dur, -dyr قوشۇلىدۇ. ③ dε - , jε - , ju -

didyr - ~ dydyr - دېگۈز-

jidyr - يېگۈز-

judur - يۇغۇز-

پېئىللىرىغا -iz, ḡuz, - ④ qorq - , aq - , tur -

quz قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

qo(rq)quz- قورقۇتماق

turḡuz- تۇرغۇزماق

aq(q)iz- ئاققۇزماق

[r] ⑤ بىلەن ئاياغلاشقان تۆۋەندىكى پېئىللارغا -dur, -dyr

قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

urdur- ئۇرغۇز -

kē(r)dyr- كەرگۈز -

bā(r)dur- بارغۇز -

bē(τ)dyr - بەرگۈز -

ordur - ئورغۇز -

قىشۇمچىسى -gyz بەزىدە ، -gyr پېئىللىرىغا ، kij- ، kir- ⑥

قىشۇلىدۇ. مەسىلەن:

kij- كىيدۈر - // kigyр - // kygyz - كەي -

kir- كىرگۈز - ki(τ)gyр - كىر -

⑦ - tof پېئىلىغا - qur قىشۇلىدۇ. مەسىلەن:

sunі tof qur - سۈنى تولدۇر -

⑧ [f] ، [t] بىلەن ئاياغلاشقان -itf- ، -qatf- ، -tyf- قاتارلىق

پېئىللىرىغا -yr -ur - (بەزىدە -εr) قىشۇلىدۇ. مەسىلەن:

qatfur - قاچۇر -

tyfyр - ~ tyfεr - چۈشۈر -

itfyр - ~ ytεr - ئىچكۈز -

⑨ [l] ، [n] ، [ŋ] ، [z] ، [ʃ] ، [s] ، [q] ، [j] بىلەن ئاياغلا-

شقان پېئىللىرىغا ئەدەبىي تىلدىكىدەك -dur ،

-tur // -dyr ، -tyr قىشۇمچىلىرى قىشۇلىدۇ.

⑩ سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللىرىغا ئەدەبىي

تىلدىكىدەك «-t» قىشۇمچىسى قىشۇلىدۇ.

i/le- ئىشلەت - i/let- ئىشلە -

8. رەۋىشداشلاردىكى ئالاھىدىلىكلەر

① a ، -ε // -z لىق رەۋىشداشلاردا بەزىدە ئارىلاش قوللىنىش

ئەھۋالى كۆرۈلىدۇ، يەنى ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان

يىلتىزلارغا -a ، -ε قىشۇمچىلىرى بىلەن تەڭ -aj ، -iz قىشۇلۇپمۇ

رەۋىشداش ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

△qaraj - qaraj maɣdim, tepil(ip) qalā(ɾ)mike(n) dεp

قاراپ-قاراپ ماڭدىم، تېپىلىپ قالامدىكىن، دەپ.

△baqaj - baqaj ʃiqiptikenduq

(ماللارنى) باقا - باقا چىقىپتىكەن.

△ō(1)tura - ō(1)tura ʃixtim

(ئۆيەرگە) ئولتۇرا - ئولتۇرا چىقتىم.

② بولۇشسىزلىق فورمىسىدىكى رەۋىشداشلار تىل ئالدى سوزۇق

تاۋۇشلۇق يىلتىز ياكى ئۆزەكلەردە، بولۇشسىزلىق فورمىسى -mε

دىكى [ε] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى نەتىجىسىدە mij - شەكىلدە

كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

yzdyɾmij

ئۆزدۈرمەي، ئۆزدۈرمەستىن

kē(1)mij

كەلمەي، كەلمەستىن

بۇ نۇقتىمۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن دىئالېكتىدىكىگە ئوخشاش.

③ - p لىق رەۋىشداش بىلەن تۈرلىنىپ، ئارقىسىدىن تۈسلۈك

مەنە بەرگۈچى پېئىللار بىلەن بىرىكىپ كەلگەن پېئىللاردا مەزكۇر

p- ياكى p- بىلەن قوشۇلۇپ كەلگەن بوغۇم تامامەن چۈشۈپ قالىدۇ.

مەسىلەن:

tillē(p) ketti

تىللاپ كەتتى

jen(ip) kē(1)sε

يېنىپ كەلسە...

kiti(p) qalidu ~ kit(ip) qalidu

كېتىپ قالىدۇ

dε(p) qojdum

دەپ قويدۇم

biri(p) qoj

بېرىپ قوي

εʃyʃ(y) pitimē(n)

ئەچۈشۈپ بېرىمەن

ئەگەر p-لىق رەۋىشداشتىن كېيىن تۈسلۈك مەنە بەرگۈچى -al

پېئىلى كەلسە، رەۋىشداشتىكى [p] تاۋۇشى چۈشۈپ قالماي، [w]

غا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

tartiwε(li)p

تارتىۋېلىپ

sa(li)wā(1)saq

سېلىۋالساق

ε(li)wε(li)ptikē(n)duq

ئېلىۋاپتىكەن

ʃyʃyr(y)walidu

چۈشۈرۈۋالدى

9. ياردەمچى سۆزلەردىكى ئالاھىدىلىكلەر

① ياردەمچى پېئىل digē(n)

بۇ پېئىل ئادەتتىكى «digen - دېگەن» مەنىسىنى بىلدۈرگەندىن تاشقىرى جۈملىنىڭ پېئىلدىن، تۇرغۇن سۆزلەردىن بولغان خەۋىرىدىن كېيىن كېلىپ تەكىتلەش مەنىسىدە «idi - ئىدى» ياردەمچى پېئىلنىڭ رولىنى ئۆتەيدۇ. مەسىلەن:

Δ ekem yrymʃige tojka ʃiqaj digē(n) digē(n).

ئاكام ئۈرۈمچىگە توپغا چىقاي دېگەندى.

Δ miniŋ bu edem bilē(n) teŋ bir kiʃi(g) dadam bar digē(n).

مېنىڭ بۇ ئادەم بىلەن تەڭ بىر كىچىك دادام بار ئىدى.

Δ u bygø(n) kit jumaxʃi digē(n)

ئۇ بۈگۈن كىر يۇماقچىدى.

② ياردەمچى پېئىل dze

بۇ پېئىل «قوي، بولدى قىل، بولدى» دېگەن مەنىلەردە جۈملىنىڭ ئالدىدىمۇ، كەينىدىمۇ كېلىۋېرىدۇ. سۆزلىگۈچىنىڭ مەلۇم بىر ئىشتىن نارازىلىقى، ئۇ ئىشنى قايتا ئېغىزغا ئالماسلىقىنى تەكىتلەش مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

Δ dze , dze , ʃu jē(τ)gima baramdiʃā(n)

بولدى، شۇ يەرگىمۇ بارامدىغان؟

$\Delta i/qa\ jum/isa\ m, /unimu\ qi(1)midijmu, hej, dze, dze.$
 ئىشقا بۇيرۇسام، شۇنىمۇ قىلىمىدىڭمۇ، ھەي، بولدى، بولدى.
 بۇ پېئىل پەقەت ئىككىنچى شەخسكە قارىتىلىدۇ، شۇڭا
 ئىككىنچى شەخسنىڭ شەخسلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنەلەيدۇ.
 مەسىلەن:

$\Delta /unimu\ ox/uta(1)midijmu, dzisina.$

شۇنىمۇ ئوخشىتالمىدىڭمۇ، بولدى قىلە

$\Delta hej, dzisina, ulā(r) kattala\ edemlē(r)bu, anaq$
 $qi(1)mi\bandu?$

ھەي، قويە، ئۇلار كاتتا ئادەملەرغۇ، ئۇنداق قىلىمىغاندۇ؟

$\Delta dzisilira, emdi\ uni\ qilmas$

قويسىلار، ئەمدى ئۇنداق ئىشنى قىلماس.

③ ياردەمچى پېئىل $ik\bar{e}(n)$

ياردەمچى پېئىل $ik\bar{e}(n)$ قوشۇلۇپ كەلگەن تەركىبلەر مەيلى
 پېئىل بولسۇن، مەيلى تۇرغۇن سۆزلەر بولسۇن، ئۇنىڭ سوراق
 شەكلى ئۈچۈن $ik\bar{e}(n)$ دىن كېيىن «-mu» يۈكلىمىسى قوشۇلىدۇ.
 مەسىلەن:

$bā(r)ba(n)kemmu?$

بارغانمىكەن؟

$beriptikemmu?$

بېرىپتىمىكەن؟

$bā(r)kemmu?$

بارمىكەن؟

$/u kemmu?$

شۇمىكەن؟

④ $ba, -ki, -kina, -a$ يۈكلىمىلىرى

بۇ يۈكلىمىلەر بۇيرۇق - تەلەپ رايى، خالاش رايى فورمىسىدىكى
 پېئىللاردىن كېيىن كېلىپ، بۇيرۇق - تەلەپ مەزمۇنىنى تېخىمۇ
 سىلىقلاشتۇرۇش رولىنى ئۆتەيدۇ. مەسىلەن:

$kirsile\ ba$

كىرسىلەرا

kō(τ)silε kina	كۆرسىلەرا
kē(1)silε ki	كەلسىلىچۇ
qi(1)sila ki	قىلىسىلىچۇ
ketkij kina	كەتسۇنچۇ
jatqaj ɤa	ياتسۇنچۇ
bē(τ)gij ɤa	بەرسۇنچۇ
bā(τ)saŋlā(τ) ki//kina//ɤa	بارساڭلارا
kε(1)sεŋlē(τ) kina// ɤa	كەلسەڭلارا
səzlijniŋ kina	سۆزلەيلى-لا، سۆزلەيلىچۇ
køτ(yr) paqajniŋ kina	كۆرۈپ باقايلىچۇ
uxlajniŋ ɤa	ئوخلايلىچۇ
jatajniŋ ɤa	ياتايلىچۇ
barajniŋ ki	بارايلىچۇ
jazsiŋiz -a	يازسىڭىز

Δjεp baxsiŋiz -ki يەپ باقسىڭىزچۇ؟

Δjεp baxsiliri -ki يەپ باقسىلىچۇ؟

Δbol(i)diɤā(n) qo/axlā(τ)de(n) birni ejtip

bē(τ)siŋiz - ki

بولدىغان قوشاقلاردىن بىرنى ئېيتىپ بەرسىڭىزچۇ.

⑤ - la يۈكلىمىسى

قۇمۇل شېۋىسىدىكى -la يۈكلىمىسى ئەدەبىي تىلدىكى رولىدىن باشقا جۈملىنىڭ بىر قىسىم تۇرغۇن سوزدىن بولغان خەۋەرلىرىدىن كېيىن كېلىپ تەكىتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

Δbizni bytlē(τ)de anaq gyl jox -la

بىزنىڭ بۇياقلاردا ئانداق گۈل يوق.

Δxijal qi(1)sam joxla -la

خيال قىلسام زادى يوققۇ.

$\Delta bu \text{ jurtlā}(r)da \text{ dzetē}(n) \text{ joxla}$

بۇ يۇرتلاردا جەرەن يوق.

$\Delta anaq \text{ gep bytte dzixla -la}$

بۇ ياقتا ئۇنداق گەپ جىق.

⑥ as ئۇندىشى

بۇ ئۇندەش سۆز جۈملىنىڭ بېشىدىمۇ، ئاخىرىدىمۇ كېلىدۇ،
ئېھتىماللىق مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەردە ئېھتىماللىقنى
كۈچەيتىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسلەن:

$\Delta bygø(n) \text{ qar jebijttu, mašina maḡmajdiḡā}(n)$

$\text{tʃebiwā}(r), as.$

بۈگۈن قار يېغىۋاتىدۇ، بەلكىم ماشىنا ماڭمايدىغان ئوخشايدۇ.

$\Delta bygø(n) \text{ qizim tʃixmajdiḡā}(n) \text{ oxʃajdu, as}$

بۈگۈن ئېھتىمال قىزىم چىقمايدىغان ئوخشايدۇ.

⑦ باغلىغۇچىلاردىن $aḡwala$ (شۇنىڭ ئۈچۈن)،

$wilē(n), minē(n), eke \sim eke // ekizize$ قاتارلىقلار قوللىنىلىدۇ.

مەسلەن:

$\Delta qar \text{ jabdi, aḡwala maḡā}(l)miduq$

قار ياغدى، شۇڭلاشقا ماڭالمىدۇق.

$\Delta egel \text{ mē}(n) \text{ baraj, ekizize sē}(n) \text{ bā}(r)$

ئاۋۋال مەن باراي، ئاندىن كېيىن سەن بار.

بۇلاردىن $ekizize, eke \sim eke$ باغلىغۇچىلىرى «andin kejin»

بىرىكىمىسىنىڭ $\varepsilon(ndin)ke(jin)$ ياكى $\varepsilon(ndin)kizi(n)ze$ شەكلىدە

قىسقۇرۇش ئارقىلىق كېلىپ چىققان.

10. ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردىكى ئالاھىدىلىكلەر

① ئەدەبىي تىلدا بىر قىسىم تەقلىد سۆزلەردىن -ilda ، -ilde قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسىلىدىغان پېئىللار قۇمۇل شېۋىسىدە -fi- قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

qax fi- قاقلىدماق
lem fi- لۆشمەك

② پېئىل يىلتىزلىرىغا قوشۇلىدىغان -bur- قوشۇمچىسى بىلەن ياسالغان سۆزلەر كۆپىنچە قارغاش مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

tozurbur توزۇغۇر (مالغا قارىتىلىدۇ)
ʃetʃiribur ئۆلگۈر (بالىلارغا قارىتىلىدۇ)

③ تۇرغۇن سۆزلەردىن پېئىل ياسىغۇچى -la ، -le // -da ، -de- قوشۇمچىلىرى تۆۋەندىكىدەك سۆزلەرگە ئەدەبىي تىلدىكىنىڭ ئەكسىچە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

dzɔnlɛ- جۆندىمەك

pyrlɛ- ئوتنى پۇۋدىمەك - پۇۋلىمەك

sirda- سىرلىماق

jeʃilda- يېشىلاشماق

ʃapilaʃda- شاپىلاقلىماق

siliʃdaʃtur- سىلىقلاشتۇرماق

ʃiʃegde- چېچەكلىمەك

mātegdɛ- مۇبارەكلىمەك

④ -yrkɛ , -urqa // -irqa , -rqa قوشۇمچىلىرى ئەدەبىي تىلدىكىدىن باشقا، يەنە sono (غەلىتە) ، oz (ئۆز) سۆزلىرىگە

قوشۇلۇپ سۆز ياسايدۇ. مەسلەن:

øzyrgynyp

ئۆزكۆرۈپ

-sunorqa

ئەجەبلەنمەك، غەلتە كۆرمەك

IV. قۇمۇل خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئۈلگىلەر

قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا باي، مۇنداق بايلىق مەيلى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تۈرلىرى جەھەتتىن بولسۇن، ياكى ئۇنىڭ بەدىئىيلىكى جەھەتتىن بولسۇن، ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىدا بولۇپمۇ خەلق قوشاقلرى، بېيىت، ماقال - تەمسىل، تېپىشماق، ئېيتىشىش، چاقچاق تۈرلىرى ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان. قۇمۇل خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ نەزمىي ژانىرغا كىرىدىغانلىرى «قۇمۇل نەزمىلىرى» گە كىرگۈزۈلگەن. بىز پەقەت ئۆز ئالدىمىزغا قويغان ۋەزىپىمىزگە ئالاقىدار ھالدا قۇمۇل خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ھەر قايسى ژانىرلىرىدىن ئۈلگىلەرنىلا بەردۇق.

bulbul wilē(n) torɕaj

ئېيتىپ بەرگۈچى: پاتەمخان ھەسەن

bi r bulbul wil ē (n) bi r torɕaj ikkisi eɕijna wo(lu)ptu. eɕijna wo(lu)p jurtliriɕa bā(r)maxʃi bo(lu)ptu. bulbul minikide barajni aɕal digidek, torɕaj minikide barajniŋ digidek. bulbulni jurtiɕa bā(r)maxʃi wo(lu)p, beriptu. bulbulni jurti sunnaq katta jurtkē(n), je ʃilliq, gyllyk, gøzel. bulbul jurtiɕa kilip, sunnaq sā(j)raptu. sā(j)risa u torɕaj sā(j)rimiɕidek, ʃirajini

tyrtyp $\bar{o}(l)$ tut \bar{o} idek. hej e \bar{o} ijna, sa \bar{a} ba jatimidimu mini
 jurtum, s $\bar{e}(n)$ s $\bar{a}(j)$ rimajsen \bar{b} u, semmu s $\bar{a}(j)$ ra, sunnaq
 \bar{t} irajliq, gyllyk, g \bar{o} zel j $\bar{e}(r)$ dimu s $\bar{a}(j)$ rimams $\bar{e}(n)$ dis \bar{e} .
 tor \bar{b} aj: aj, \bar{o} zymniki jurtum k \bar{o} zymge k $\bar{o}r(y)$ nyp s $\bar{a}(j)$ ri-
 \bar{b} um k $\bar{e}(l)$ mijttu, sini jurtu \bar{q} mini jurtumdek \bar{t} irajliq
 emesk $\bar{e}(n)$, mini jurtum \bar{b} a w $\bar{a}(r)$ \bar{b} $\bar{a}(n)$ w $\bar{o}(l)$ saq munnaq
 jurtta s $\bar{a}(j)$ ri \bar{b} um k $\bar{e}(l)$ mijttu, deptu. $\bar{e}(ndin)$ ke(jin)
 bulbul xijal qi(li)ptu, hej, buni jurti mundinmu
 katta jurta $\bar{q}(a)$ ox \bar{s} ajdu, emse tor \bar{b} ajni \bar{q} jurti \bar{b} a barajni \bar{q}
 dep ikkisi bir wolup tor \bar{b} ajni jurti \bar{b} a me \bar{q} iptu.
 ikkisi u \bar{t} up keti(p) p $\bar{a}(r)$ \bar{b} idek, keti(p) p $\bar{a}(r)$ \bar{b} idek,
 bir j $\bar{e}(r)$ l $\bar{e}(r)$ ge beriptu. binam, saj, u \bar{t} imu k \bar{o} rynmi \bar{j} du.
 $\bar{e}(ndin)$ kezi(n)ze tor \bar{b} aj bir qej \bar{b} a \bar{s} ni be \bar{s} i \bar{b} a qonup
 $\bar{o}(l)$ turup s $\bar{a}(j)$ raptu. s $\bar{a}(j)$ raptikenduq, bulbul: hej
 e \bar{o} ijna, seni jurtu \bar{q} mo \bar{s} umu, s $\bar{e}(n)$ u \bar{t} imu joqbir ziminge
 ke(li)pla ba \bar{s} lap s $\bar{a}(j)$ rap ketti \bar{q} \bar{b} u? e \bar{o} ijna, deptikenduq,
 mini jurtum mo \bar{s} u, mini jurtumdek \bar{t} irajliq jurt wolamdu,
 dep s $\bar{a}(j)$ rap - s $\bar{a}(j)$ rap ketiptu. bulbul: bu g \bar{o} zelligimu
 joxk $\bar{e}(n)$, je \bar{s} illi \bar{b} imu joxk $\bar{e}(n)$. bir sajken \bar{b} u. dis \bar{e} , mini
 jurtum xunnaq katta, sini jurtu \bar{q} de(n) mini jurtum
 katta wo(l)maj dep j $\bar{e}(r)$ l $\bar{e}(r)$ ge \bar{t} y \bar{a} y \bar{p} a \bar{b} inap,
 ba \bar{s} -k \bar{o} zlitini syrkep ketiptu. $\bar{e}(ndin)$ ke(jin) bulbul xijal
 qi(li)ptu: munnaq sajda s $\bar{a}(j)$ rap kiti \bar{s} ige qari \bar{b} anda,
 bunu \bar{q} \bar{o} zini \bar{q} jurti sunnaq katt(a) ik $\bar{e}(n)$, je \bar{s} illiq
 b $\bar{o}(l)$ misima, deptu.

Sun \bar{b} a qari \bar{b} anda bizni \bar{q} mu t \bar{o} myrtimiz emdi ikki ta \bar{b} ni
 arisi, daraxte(n) ba \bar{s} qi, qat \bar{u} ride(n) ba \bar{s} qi nime joq,

jaz boluſi beſindzi ajɕa kē(1)se jaz woludu. ſunax wo(1)sima øzymizni jurti, øzymizge xela amdā(n), ſi - rajliq kør(y)nijttu emdi.

1996-يىل 6-ئاينىڭ 7-كۈنى، تۆمۈرتى

paraŋ

ئېيتىپ بەرگۈچى: پاتەمخان ھەسەن

buro(n) bytte bir mama wā(ɾ)kē(n). uni buwisi øl(yɾ) kitiptu. bir neſſe buwa alaj, maŋɕa tēkkīn diſe unimaptu. turkøldε bir buwa wā(ɾ)kē(n), ſu mamini ikki eɕiz gep wilē(n) øzym elip kilimē(n) dep tømırtige kε(li)ptu. kilip, ε(ndin)kizi(n)ze mamini øjyge beriptu. mama bu buwiɕa ſā(j) qujup ſā(j) iſsile buwisi deptu. buwa mamini gepte ſyſyriy dep: mamisi tiſliri εrgim - burɕum (arɕaŋ - urɕuŋ), ambur selip jul ɕanmiki, deptu. mama, ſā(j) iſsile buwisi, saqalliri ɕaɕal - ɕul, øzlē(ɾ)ni tike qojlap øſke tuqqanmiki, deptu. digendiki(jin) buwa iſijta(n) ſejini taſlap etiɕa miniptu, etini jørtkep turkølge kitiptu.

1996-يىل 6-ئاينىڭ 8-كۈنى، تۆمۈرتى

ſiŋbildiɕaq minē(n) doŋbuldiɕaq

ئېيتىپ بەرگۈچى: توشۇلۇق زەينەپخان غوجامنىياز—لېپىر

buruŋqi zamanda ikki kiſi øtyptikē(n). birsiniŋ eti ſiŋbildiɕaqqē(n), birsiniŋ eti doŋbuldiɕaqqē(n). ſiŋ -

ǎldiǎaq iſſǎ(n). oqetkeſ edemkē(n), bu kynde harawa
 jasap setip turmuſini jaxſilajdikē(n). doſbuldiǎaq iſ
 qi(l)majdikē(n), ſunuſ minē(n) bunuſ kynde(n) kyngē
 turmuſi jaxſilinip kiti(p) paſiniǎa doſbuldiǎaqniſ bizē(r)
 iſſi qajnajdikē(n). iſſi qajnap, mē(n) moſunuſ jasiǎā(n)
 harawulirini bir kōjdyr(yr) wataj, kynde(n) kyngē
 munu(ſ)ki turmuſi jaxſilin(ip) ket(ip) paridu, dep.
 ē(ndin) ke(jin) kiſſiligi ki(li)p oſu kiſiniſ jeſi
 jasiǎā(n) harawuliriǎa ot qoj(up) sal(i)dikē(n). ε(ndin)
 ke(jin) ſu kiſide ſu harawulā(r) etiq kōjyp tygijdikē(n).
 ε(ndin) ke(jin) bu edem etisi ſixsa harawulā(r) joq,
 kōj(yr) ketkē(n). em(di) bu harawulā(r) kōjyp tyger -
 tuǎu, em(di) muni qajnaq qiliſ kirek, dep jene bir
 ſare - amal tepiptu. ſunuſ minē(n) em(di) moſunuſki
 kōmyrini qaſſilap bir je(r)ge apir(ip) paqaj, dep
 ε(ndin) ke(jin) kōmyrni qaſſilap iſeklē(r)ge artip,
 baſqa bir jē(r)ge apirip, altunni kymyſke tigiſidiǎā(n)
 edem bā(r)mu? dep syrē(n) septu. ſunuſ minē(n)
 ε(ndin) ke(jin) waj, altunni kymyſke tigiſidiǎā(n)
 edem bā(r)mu dep bir edem altun ekiptu, kymyſke
 tigiſkidek digenni bajǎa heliqi ſikerliri dijdikē(n).
 digende(n) ke(jin) altunnimu kymyſke tigiſmemdu, ſaq -
 qā(n) altunni qujuwe(li)p kymyſni qaſſilap biriſlē(r) dep
 ſikerlirige bū(j)ruq qilidikē(n). ſunuſ minē(n) ε(ndin)
 ke(jin) bu ſikerliri em(di) saſni tynygide(n) quj
 altunni, dep altun qaſſiliǎā(n) saſǎa qujdur(u)dikē(n).
 qujdurup ande(n) kymyſni qaſſilajdikē(n), taǎarlā(r)ǎa,

qatqilap bē(r)gende(n) ke(jin), ande(n) bu edem kymyſ
 lē(r)ni artiwε(li)p at - iſekke øjige qajtip kε(l)gende(n)
 ke(jin) bunuſ jenip hene turmuſi texima jaxſilin(ip)
 kitidiſā(n) gep. ε(ndin) ke(jin) ſunuſ minē(n) bu xoſ -
 nisi teximu iſi qajnap, hej moſunuſki turmuſi teximu
 jaxſilin(ip) kit(ip) paridu, harawusini køjdyrεwē(r)sek -
 mu turmuſi teximu jaxſilin(ip) ketti, sē(n) bu kymyſni
 qajnaqisige tigiſ(ip) keldiſ, digende(n) ke(jin), harawu -
 lā(r) køj(y) kitiptikē(n) ſuni komyrini epiriptimē(n),
 kymyſke tigiſ(ip) keldim, deptu. digenni aſlap ε(ndin)
 ke(jin) bu xoſnisi ε(ndin) ke(jin) heliqi hōro(n) waj,
 memmu ſuni qi(l)sam bō(l)ſidek. dep ε(ndin) ke(jin)
 harawa jasap øzini harawusini øzi køjdyrtyptu. øzi køjdy -
 ryp ε(ndin)ke(jin) eni taſarlā(r)ſa qatqilap iſekke artip
 apā(r)ſande(n) ke(jin) ε(ndin)kezi(n)ze bu komyrni
 kymyſke tigiſkenni nede kō(r)dyſ, dep ε(ndin) ke(jin)
 iſek - miſeklirini tartiwε(li)p, bu edemni jandurup qojlap
 sε(li)ptu. em(di) bu digellik øzi matiſā(n) oriſa ſyſyptu.

1996-يىلى 6-ئاينىڭ 21-كۈنى، توشۇ

melike minē(n) taz

ئېيتىپ بەرگۈچى: توشۇلۇق زەينەپخان غوجامنىياز—لېپىر

buruſqi zamanda bir padiſa øtyptu. u padiſaniſ
 na(ha)jiti sahipdzamal bir qizi war(i)kē(n). u qizi bir
 kembε ſelni ō(ſ)li minē(n) tepiſiptu. tepiſqande(n)
 kije(n) ata - anilir i aſſa raziliq bildyrmeptu. biz bir

padiſa tursaſq kembeſelni o(ɔ)liſa bir emdimiz dep.
 ſunuſ minē(n) bulā(ɾ) hiſbir amal tapā(1)maj, em(di)
 ikkimiz qatſajni, em(di) qatſalla wō(1)sa bulā(ɾ) taziliq
 bē(ɾ)migidek, digenni qi(li)p, ε(ndin) ke(jin) ikkisi
 qatſidiſā(n) wo(lu)ptu. emdi mē(n) ikki atni tejja(ɾ)
 qilaj, sē(n) palami jε(ɾ)ge kē(1)seſ ſu jē(ɾ)de(n)
 qatſajni digenni bir taz aſliwe(li)ptu. aſliwe(li)p
 ſunuſ minē(n) u jigitte(n) baldiɾ taz ikki atni
 jit(i)lep apirip ſu digē(n) jē(ɾ)de tu ruptikenduq,
 qiz ſu jē(ɾ)ge jiti(p) periptu. jiti(p)perip ſaqqā(n)
 keldiſmu digendi(n)ke(jin) keldim, deptikē(n), ſaqqā(n)
 atni min qatſajni emdi dep ε(ndin) ke(jin) atni miniptu,
 qiz taz minē(n) qeſi(p) kitiptu, ſunuſ minē(n)
 bir jε(ɾ)le(ɾ)ge berip ſu kiſide, aſbiſe taſ jorup
 ki(li)ptu, he bir otluq, suluq, mē(n)zir(i)si katta
 bir jē(ɾ)le(ɾ)ge ki(li)p, hej meſede qoj waqidiſā(n)
 jē(ɾ)kē(n), qojſa lajiq, diſe, mē(n) ſu jε(ɾ)de qoj
 waqqā(n) jē(ɾ) deptu. ſunuſminē(n) jene bi(ɾ) jē(ɾ)ge
 birip, hoj muſu jē(ɾ) teximu katta jē(ɾ)kē(n) at
 waqsimu bō(1)ſidek bu jε(ɾ)de deptikē(n), hoj mē(n) at
 waqqā(n) jē(ɾ) bu jē(ɾ) deptu. ſunuſ minē(n) ε(ndin)
 ke(jin) bu qiz hejrā(n) bolup em(di) bu nim(ε)
 dijdidi ſandu, mē(n) at waqqā(n), qoj waqqalla de(p)
 qoj(u)duſu, dep jene meſiptu, meſip, aſbiſe taſ jorup
 tu, bir jē(ɾ)lē(ɾ)ge bā(ɾ)sa jene bir ſundaq katta
 mē(n)zirisi otluq - suluq jē(ɾ)ge jit(ip) perip waj tōge
 baqsimu bō(1)ſidek meſede, meſe teximu katta jε(ɾ) -

kenbu deptikē(n), waj, mē(n) tōge baqqā(n) jē(r) deptu. emdi bu nime dijdiḥandu, qoj waqqā(n), at waqqā(n), tōge waqqanla dijdu, dep qaribidek wo(l)sa, jigit emes, taz. emdi mē(n) qajnaq qilaj, mē(n) taz minē(n) ki(li)waptimē(n), em(di) qajnaq qilur mē(n), em(di) bu xeliq alemniki ajlida bir reswaḥiliqqa qe(li)ptimenbu, em(di) bu taz minē(n) turmuḥ kōḥyr(i)diḥā(n) boldum, emdi, baḥqa bir amal bō(l)midi, digenni qi(li)p, ḥu jē(r)de(n) ε(ndin) ke(jin) tazni bazā(r)ḥa bū(j)ruptu. bazā(r)ḥa berip bir jijdiḥā(n) bir nerse ekel, dep tillaweriptu. tillani epitip birsige nā(n) ε(li)ptu. jene birsige bir qoḥon eptu, jene birsige bir toxo ε(li)p qajtip ki(li)ptu. qajtip kē(l)gende(n) keji(n) moḥu toxoni nim(ε) qi(l)ḥili ekē(l)giniḥdu, digende(n) ke(jin), moḥu qoḥonni jisek, qoḥonni uruḥini toxo jise, toxo tuxum tuxsa, bir neḥḥε kō(n) turmuḥimizni ḥunuḥ minē(n) qamdiḥidekmizḥu. deptikē(n), hexliwā(r) taz-ikē(n), moḥunuḥ minē(n) em(di) turmuḥ kōḥyr(i)diḥā(n) boldum, dep qiz taziliq biriptu.

1996-يىلى 6-ئاينىڭ 21-كۈنى، توشۇ

دوردا minē(n) qizixḥi

ئېيتىپ بەرگۈچى: توشۇلۇق زەينەپخان غوجامنىياز—لېپىر

wajlā(r) dewride mē(n)siwide(n) qa(l)ḥā(n) dorḥa, mōtisip digellē(r) bizik hoquqide(n) qā(l)ḥande(n) ke(jin) tōmyrtige ḥiqiptu, bulā(r) dorḥa ande(n)

təwē(n) hoqubdarlā(τ). u gaxlā(τ)da εsege beś edem ke(l)se, meśede(n) beś at mindyr(yp). axtaśqa epir(ip) qō(j)sa, ε(ndin) ke(jin) axtaśniη bir beś atni mindyr(yp) kumiηziθa εψix(ip) qojup, maśnaq qarā(τ) qil(i)dikenduq. alwaηmu de(p) qoj(i)dikē(n). tōmyrtige beriptikē(n). ende(n) bir qośaxψi edemge bir qiηbir qū(j)ruq atni mindyr(yp) qojajni, dep bir qiηbir qū(j)ruq at mindyr(yp) qojuptu. mindyr(yp) qojθande(n) ke(jin) ε(ndin) ke(jin) em(di) bu turkølge bā(τ)maq boldimi - ke(n) dawaηθa es(i)liptu. dawaηθa meηiptikē(n), waj bigim, atlir(i)niη qū(j)ruθi qiηbirkenθu, deptu. ε(ndin) ke(jin), he, atni qū(j)ruθi qiηbirkemmu? mō(n)ψuθi joq begde(n), temtigi joq dorθide(n) qiηbir qū(j)ruq at jaxψi, deptu.

1996-يىلى 6-ئاينىڭ 21-كۈنى، توشۇ

bir temsil

ئېيتىپ بەرگۈچى: توشۇلۇق زەينەپخان غوجامنىياز—لېپىر

bir ajal erenψe iψlijdiθā(n) ajalkē(n). pē(n) tilip penniη harisini tartiptu. waj hare tartijttamla, xenim deptu. xoś hare tartijttimē(n). arpa tapsaη atqa we(τ), samā(n) jisyn kal(i)lā(τ), øzeη tepip øzeη je, tepip jisyn balilā(τ), deptu, øzem emgek qi(li)p tepiwjijmē(n) deptu:

1996-يىلى 6-ئاينىڭ 21-كۈنى، توشۇ

قوشاقلار

ئېيتىپ بەرگۈچلەر: يۈنۈس يۈسۈپ، پاتمخان ھەسەن،
مۆتۈرخان، خەلىچخان

aq boz atni mingende,
yzeygisi dep/ijdu.
jeŋi jarni səjgende,
kona jarlā(τ) ep/ijdu.

bajri dzuwa, kørpe dzuwa,
zembəqi ta/liq.
miniŋ unda bir jarim bā(τ),
on ikki ja/liq.

bədiġā(n) taŋniŋ oti,
jumǰaxsut baŋniŋ oti.
ǝ(1)tyryp tirgyzidu,
jirǝxtiki jarniŋ oti

taḥlā(ṭ) arā ṯikāndiniḡ,
møgysi bō(1)mas.
arṯi minē(n) ḡerti birtur,
qiḡ - jaz qurumas.

dēḡel atidu, kisēk atidu
kørynmiḡduḡu, qā(j)si harānzadidu.

dē(ṭ)dim tola bō(1)ḡunṯe,
tola ejtimē(n) naxḡi.
naxḡ(1)ejtqanḡa jar kē(1)mes,
esli bir køḡyl xoḡi.

dunja bir pelek,
baḡlā(ṭ)de(n) ē(ṭ)ḡip øtkidek.
axir ṯeḡida,
køzni qarisi ketkidek.

sajda yngē(n) saj daraxniŋ,
sajisi bolmas ikē(n).

jar yŋyn kəjgē(n) jyrəkniŋ,
dotisi bolmas ikē(n).

berip dijdu, berip dijdu,
berip qilsa xuda qilbā(n).
beširlā(τ)de(n), jyrēklē(τ)de(n),
dzuda qilsa xuda qilbā(n).

qejbaŋniŋ jopurmaši,
qatmu qat bolat ikē(n).
əz ŋeride(n) ā(j)rilbā(n),
musapir bolat ikē(n).

qol juŋuŋ amdā(n) nime,
jazliŋi wā(τ) kyzlygi joq.
jeŋi jar amdā(n) nime,
ā(ŋ)zida wā(τ) kəŋnide joq.

qumul joli jol wolamdu,
harwulā(τ) dešir - dešir.
kišini jari jar wolamdu,
øzni jari jyrek - bešir.

ket diseŋ qumul kitermē(n),
tašliriŋ qā(l)sun saŋa.
dølytyŋni tola kō(τ)dym,
ruxsitiŋ bō(l)sun maŋa.

mē(n) øzym beðze(n) gyli,
beglē(τ) kilip ŧā(n)ŧip øter.
sē(n) øzyŋ ŧiq pøpygi,
itlā(τ) kilip øziŋðap øter.

igiz - igiz daraxni,
tō(ð)rap kisip kaltarttuq.
bu zamanniŋ jašlitini,
qošaŋ ejtip jaltajttuq.

irðajni kisip qojduq,
qurusa qalajniḡ dep.
qizlā(r)ni kəryp qojduq,
ʃoḡ wō(l)sa alajniḡ dep.

turluḡum tut - tut qiladu,
aq titekniḡ baʃida.
jytygym dyk - dyk qiladu,
jarḡinemniḡ qaʃida.

təwyge qawaq terip,
dzydzem baralliq qildila.
jar ystige jar tutup,
heḡzep sarəḡliq qildila.

axʃuxsajniḡ jolida,
ikki mudzaḡ pē(n) tartidu.
putiḡa bēndiḡ qojup,
her ikkisi teḡ tartidu.

qar wilē(n) mendir jaḅadu,
kelme jarim iz wolur.
kiŧε kilip ē(τ)te jansaŋ,
barŧε xeqqe söz wolur.

tam beŧide bojni ala boz laŧe(n),
meliŋizge jeŋi keldim, her terepke jol aŧiŋ.
meliŋizni muz wesiptu, jyrǵidek je(τ) wā(τ)mike(n),
yziŋizde(n) nur jeḅiptu, səjǵidek jē(τ) wā(τ)mike(n).

iŧik aldi taliŋiz,
jiraxta qaptu jariŋiz.
jariŋizni kō(τ)giŧε,
tirmaxŧε qaptu ḅaniŋiz.

syzykkine su iŧide,
ŧipitala taŧ.
ombεŧ jaŧta kəjdyrgē(n),
zalim qara qaŧ.

ma/rεŋ jā(ɔ)liq tutupsiz,
jeŋi ajdek /əliŋiz.
kəne jarɔa qarimapsiz,
jeŋi jarɔa əgynyp.

jeŋi jar amdā(n) nime,
tirmaq - tirmaq gyl keltyryt.
kəne jar ymbet qi(1)sa,
xumar kəzde(n) ja/ keltyryt.

jā(ɔ)liɔiŋni jajdurup,
i/ek tikenge ilduraj.
bit siniŋdek jarni,
miŋ keltyryp miŋ janduraj.

buzyrɣade(n) la/je(n) aldim,
bā(ɔ)ri kəkkinε.
bu dunjada barmike(n),
əzirdekkine.
oŋ qolumɔa qondur(u)wā(1)sam,
'qurɔujdekkine.

ifik aldi ilwa detex,

bu sini ilwa bojuḡḡa,
gyli natendzi kirek.

ſifide(n) ſerwetni iſtim,
otini baſqajmu dep.
bu bijitni sizge ejttim,
jaride(n) keſkejmu dep.

aritamni tam dimeḡlā(τ),
aritam biſ ikē(n).
yſtynide qar jeḡiptu,
aſtini kiſmiſ ikē(n)

atmiſ alte detja syji,
bir wolup axti.
mē(n)jarimni baqaj diſem,
oqetni gaxti.

dərja bojida yzym,
jibləjdu qara kəzym.
dyfmenni səzi minē(n),
ətmijdu mini səzym.

mē(n) əlse m əlygymni tabda qojuŋ,
taş joli jiraq kē(1)se babda qojuŋ.
yzymni qilwe sajdā(n) aŋip qojuŋ,
beşimə bir dəste gyl sād(n)ŋip qojuŋ.

iŋik aldi taxta kə(w)ruk,
suda parə bolmisa.
het kiŋiniŋ jari bolsa,
kəŋni qara bolmisa.
kəŋlini qaralıŋi,
bizgimu melym idi.
bizŋilik jari turup,
jar tutuŋ lazimmidi?

qizil gyllet aŋiliptu,
baŋlar iŋide.

seri(ϑ) seabdet aʃiliptu,

gyller iʃide.

seri(ϑ) seabdet birgin(ε) gyldur,

yʃ kyn aʃilur.

mē(n) jatimni kynde kōtsem,

køḡnym aʃilur.

ماقال-تەمسىللەر

ئېيتىپ بەرگۈچىلەر: پاتەمخان ھەسەن، كىچىك توختىنىياز

△abdal jamallisa ʃurʒuniʒa,

tike jamallisa porduʒiʒa.

△abdiraxmā(n) ō(w)ʒa ʃiqiptu,

ā(r)qide(n) ʒō(w)ʒa ʃiqiptu.

△at noʒajniʒ, pyryk ʃoqajniʒ.

△atisi atā(l)miʒā(n) qoʒuzni,

balisi etiwεptu toʒuzni

Δαμααqa ʃomaq tutquzsa iltizide(n)

· julimē(n) digidek.

Δamā(n) qāʃida ① eliʃiŋ wō(1)sa, amalliq tile.

Δaniʃa qā(1)ʃā(n) øwεrge qā(1)ʃā(n),

atiʃa qā(1)ʃā(n) oriʃa qā(1)ʃā(n).

Δaniʃa qā(1)ʃā(n) gyl jitim, atiʃa qā(1)ʃā(n)

kyl jitim.

Δajalni tuqqini kē(1)se daz - dzuz,

εrni tuqqini kē(1)se ʃaz - ʃuz.

Δaʃ igisi wilē(n), baʃ miŋisi wilē(n).

Δεngenseŋ imisē(n).

① amā(n) qāʃa — جاي نىسمى

△baqā(1)miðanða bala weriptu,
saxla(1)miðanða kala weriptu.

△balaŋni ojuŋiða waq,
qaziniŋni qajniŋiða waq.

△bolumsizni boldurā(1)midim,
boz iŋekke mindyrā(1)midim.

△bygø(n) kitek eðijna ē(τ)te jena kitek.

△bilgenge miŋ suraq, bilmigenge bit suraq.

△paqiða jalwē(τ)giŋe sikitip suða tyŋ.

△paqini hali su wilē(n),
sude(n) ā(j)riŋa hal wilē(n).

Δpaxtekte bā(r) kəŋyl, toru(torulða) da joxmu?

Δtagā(r)da jortqunum, beqesemde kərpem,
qijnaldi bu dā(n),
jarðaxta jastuðum, jarðaxta jortqunum,
rē(he)t tapti bu dā(n).

Δtō(ð)ra ejtqā(n) tuqqiniða jarimaptu.

Δtola xijal telwe qilur.

Δtəkyr pitʃaq asqutʃε, tiʃlep jigin tojðutʃε,
bolumsiz wilē(n) bō(1)ðutʃε boj jyrseŋʃu ølgytʃε.

Δtəkyr pitʃaq qolða emraq,
itlik pitʃaq gøʃkε emraq.

Δtəgydek bojuŋ bō(1)ðutʃε, tirmaxtek
hexliŋ bo(1)sun.

△təgyni xujini mətə(τ) wilē(τ).

△xoto(n) kərip bo(1)sa, jibitji bolur,
ετ. kərip bō(1)sa, naxsiyi bolur.

△dē(τ)t kē(1)gendε tilliq.

△dē(τ)tni təsygi tşonmike(n) diε,
pitaxniy andinmu tşonkē(n).

△səz digenni qililiwē(τ)mε, u bir dawā(n), kətəl emes.

△sipa jazda əlyr,
alwanji qista əlyr.

△soqujqili ešijna jaxsi.

△siziki bā(τ) sikirer,
xam jigē(n) kikirer.

△sini baxtiŋ liki - liki.
mini baxtim gazir ŧaqqā(n).

△θem saθattur,
ā(θ)riq qarattur.

△qūr(θ)u kē(τ)ginini qō(j)mas,
sā(θ)ru aŋliθinini.

△qozā(n) ā(1)saŋ qeqiw al,
qiz ā(1)saŋ inisige beqiw al.

△qazanθa juqsasŋ kəgysi juqar,
jamanθa juqsasŋ jalisi,

△qasasŋ iŧekte(n) ildam gadaj yaxŧi.

△qotur qotande(n) juqar,
kizik kigizde(n).

△qufni dā(n) aldajdu,
edemni gep aldajdu.

△qeriliq neriliq.

△qefi qarini hexli kam.

△qiz ā(1)saŋ bā(r)de(n) al,
at ā(1)saŋ joxte(n) al.

△qi(1)ḡā(n) pytidu,
jigē(n) jitudu.

△køp tykyrse køl wolur.

Δkəsə(j) uzo(n) bō(1)sa qolug kəjmijdu.

Δkyl wilē(n) tam qoparsaŋ tywi boŋ wolur,
kyjy oβulni ō(β)lum diseŋ kəŋni xuŋ wolur.

Δketilginiŋ kək wō(1)βaj,
jetilβiniŋ jē(τ) wō(1)βaj.

Δgadaj at minse ŋapmiβā(n) dəŋi qā(1)mas,
didek mō(n)ŋaq taqisa kitmigē(n) əji qā(1)mas.

Δmorisij joq əj, mē(h)riwi joq miŋit bō(1)majdu.

Δmudzaŋ tox - tox, kyni qoq - qoq.

Δmyŋykni ā(β)zi gəŋke jetmise, pyfwe.

Δnisij jiməŋ gəŋni, tatlitidu təŋni.

Δhosma qojuptu qeşiða,
qeri jeniptu jeşiða.

Δotunnunıj pəlkiti loqaaq,
xotunnunıj pəlkiti poqaaq.

Δətnige lapqurt, ətykkə apqurt.

Δəzyıde bō(1)misa əly(p)paq,
xexte(n) surap əppaaq (<elip baq)ı

Δəzynıj əzyge, tupriði kəzyge.

Δəj weşi wō(1)ııııı, gər weşi bol.

Δəji wəlekni gəri wəlek (<bəlek).

Δymbət qi(1)saıj, gumbat qopudu.

Δisir kimigenni it jimeptu.

Δiſekke munaza qilsaſ oqurba ſiſidu,
tejtejge munaza qilsaſ baſqa ſiqidu.

Δiſtini joq ſeliſqaq, eti joq ſepiſqaq.

Δiſ k̄(τ)ge(n) iſbirſaq, iſ k̄(τ)migē(n) liſbirſaq.

Δjar k̄(1)se k̄(1)syn, böz xaltisi k̄(1)misyn.

Δjaxſi kynde kylyp k̄(1)gydek,
jamā(n) kynde ølyp k̄(1)gydek.

Δjaxſide(n) iz qalidu,
jamānde(n) daſ qalidu.

Δjē(τ) jezi, julḡo(n) qezi.

Δjē(τ)ni jē(τ) qi(1)miḡā(n) toḡuz xirt,
eḡijnini eḡina qi(1)miḡā(n) xoto(n) xirt.

Δjetip jigenge taḡ ṡidimas

تېپىشماقلار

ئېيتىپ بەرگۈچى: پاتمەخان ھەسەن

aq atta aq toqum.

(سۈت، قايماق)

ē(τ)tisi kiter ē(g)ligim.

axJam kiler lē(g)ligim.

(تۈڭلۈك ياپقۇچ)

pur -pur utʃur, appaq ʃiʃur.

(تۈگمەن)

tam beʃida qatar qozuq.

(چىش)

ladamniŋ poldaŋ - soldaŋ,

inemniŋ eʃilip jepilidu.

(پىچاق، قايچا)

suʃa kitse bir bolur, sude(n) ʃixsa miŋ bolur.

(ئاتنىڭ قۇيرۇقى)

qarni toq, kəl(y)gysi joq.

(ئاشلىق ئورسى)

qiʃliki boʻkaz, jazliki qisir.

(ئاشلىق ئامبىرى)

køk atta ʃirʃa toqum.

(سۈت، قايماق)

køk taxsida jerim nā(n).

(ئاسمان، ئاي)

køk øʃkε køgē(n) sødrew jyryjdu.

(تۆمۈنە، يۇڭ يىپ)

kyndyzi boʻaz, kitʃisi qisir .

(پايپاق)

kitʃε kyndyz maʃidu, hiʃ bit jē(r)ge jetmijdu.

(سائەت)

miniʃ bit ujum bā(r), qursiʃi bilē(n) jizdu,

dymbisi bilē(n) ʃitʃidu.

(رەندە)

u taʃ, bu taʃ, otturisi seri(q) jaʃ.

(كاۋا)

joʻā(n) daraq, itʃi quwaq.

(تونۇر)

kitʃikina pinnas, dunja ʃørylyp tinmas.

(يارماق)

dewr torʃa, pyrken ʃorʃa.

(بۇغا، تېكە)

tygsem tygyntʃekke patmas. jajsam jajlaqqa.

(كۈن)

جانلىق تىلدىن خاتىرىلەنگەن جۈملىلەر

پاتەمخان ھەسەن، رۇپىيخان ماما ئاغزىدىن.

atʃamni balisiniʃ yʃi qiz digē(n).

ئاچامنىڭ بالىسىنىڭ ئۈچى قىز ئىدى.

biz burunde(n) toʻsoda digē(n).

بىز بۇرۇندىن توشۇدا ئىدۇق.

atʻamniʻ bir qizi wā(τ) digē(n).

ئاچامنىڭ بىر قىزى بار ئىدى.

mende qoʻshaq joxla.

مېنىڭدە قوشاق يوق (مەن قوشاق بىلمەيمەن).

jiraqqa ketmigij dzumu, baraniʻa qaraʻlā(τ).

يىراققا كەتمىسۇن، قارىسىغا قاراڭلار.

qaraj - qaraj maʻdim, tepil(ip) qalā(τ)mike(n) dep...

تېپىلىپ قالامدىكىن، دەپ قاراپ - قاراپ ماڭدىم.

malni baqaj - baqaj ʻʻiqiptikenduq.

مالنى باقا - باقا چىقىپتىكىن.

yzymde jamiʻim, tʻoʻlymdε uluʻum joq.

ھېچقانداق يېرىمدە كامچىلىقىم يوق (بېجىرىم).

bilgilimu bō(1)majdikē(n) jolni.

يولنى بىلگىلىمۇ بولمايدىكىن.

kile(n) walini barani joxmu?

كېلىن بالىنىڭ قارىسى كۆرۈنمەمدۇ؟

bir gyrdzek, bir jamdaq dzajlimajdiʻballa gep.

بىر گۈرچەك، بىر سۈپۈرگىنى ئىشقا سېلىپمۇ قويمايدىغان گەپ.

ō(1)tura - ō(1)tura ʻʻixtim.

ئولتۇرا-ئولتۇرا چىقتىم.

edemni beʻ(i)qa kē(1)mijdiʻā(n) kymmu joxkē(n).

ئادەمنىڭ بېشىغا كەلمەيدىغان كۈنمۇ يوق ئىكەن.

køk gyldyrjttu, jamʻur jabaj dijttu.

ھاۋا گۈلدۈرلەۋاتىدۇ، يامغۇر ياغاي دەۋاتىدۇ. *fundaq qurɕaxɕiliq bo(lu)p kitiwidi...*

شۇنداق قۇرغاقچىلىق بولۇپ كېتىۋىدى... *sodiget qumni sanisa, biz tumni sanajmiz.*

سودىگەر قۇم سانسا، بىز رۇمنى كۆزلەيمىز. *toxoxo gəʃimu qajnatqā(n)siri qatqili?*

قايناتقانسىرى قاتىدىغان توخۇ گۆشىمدى؟ *alte netse wā(ɾ) jimijdiɕā(n),*

ikki ʃaxʃaq atisi, ikki kəzni qatisi,

biri ət, biri kət.

مالنىڭ ئادەم يېمەيدىغان ئالتە نەرسىسى بار، بۇلار — ئىككى ناخشاقتىڭ ئارسى، ئىككى كۆزنىڭ قارسى، يەنە بىرسى ئۆت، يەنە بىرسى كۆتى.

gawusi jadiɕa kilidiɕā(n), gawusi jadiɕa kē(1)mijdiɕā(n)gəp.

بەزىلىرى يادىغا كېلىدىغان، بەزىلىرى يادىغا كەلمەيدىغان گەپ. *inem dadamde(n) qiriq tət jeʃida qa(li)ptu.*

ئاپام دادامدىن 44 يېشىدا قايتۇ. *bit jaɳzisini qara qatʃora dijdimiz.*

بىر خىلنى قارا قارىغاي دەيمىز. *tolaraq qarni atʃ wō(1)sa, fundaq kisel wol(i)dikē(n).*

كۆپىنچە قوسىقى ئاچ بولسا، شۇنداق كېسەل بولىدىكەن. *tifim ā(ɕ)rijdu.*

چىشىم ئاغرىيدۇ. *bē(1)ʃirdə kalaɳ wā(ɾ)mu, ilqida etiɳ wā(ɾ)mu.*

ئاچالدا كالاڭ بارمۇ؟ يېلقىدا ئېتىڭ بارمۇ؟ *saɳɕimu bu kyllē(ɾ) kilē(ɾ).*

ساڭىمۇ بۇ كۈنلەر كېلەر. *muni ʃigme toquʃ dijmiz.*

ytkε tilipo(n) biri/ jamā(n) ũigi/ũu.

ئۇ ياققا تېلېفون بېرىش يامان تەس.

amā(n) qollamu?

سالامەت قوندىلىمۇ؟

bu qu/ni ō(1)tyr(i)diŕā(n) qu/ emesti.

بۇ قۇش ئۆلتۈرىدىغان قۇش ئەمەسدى.

dzenimŕina boŕum, gyty/ qijmetildi,

جېنىم ئۆكۈم، گۈرۈچ قىممەتلىدى.

sotuŕi ũixmaptu.

ھاردۇقى چىقماپتۇ.

bu nime upraxũiliqtu.

بۇ نېمە ئاۋازىگەرچىلىكتۇ؟

tygmisi ſi/ilmεs wo(lup) qa(li)ptu.

سېزىك بولۇپ قاپتۇ.

nā(n) jijni.

نان يەيلى.

dapni ũertimiz, ŕirdzekni tartimiz.

داپنى چېكىپ چالىمىز، غېجەكنى تارتىپ چالىمىز.

jopurmiŕi ũy/(yp) kitidu.

يۈپۈرمىقى چۈشۈپ كېتىدۇ.

my/ſykni aslini dijmiz.

مۆشۈكنىڭ ئاسلىنى دەيمىز.

kεp wilē(n) kisek qujmamdu?

قېلىپ بىلەن كېسەك قۇيمامدۇ؟

eti toxta/ wo(1)sa, bu εr toxta/ kē(n) dijmiz.

ئېتى توختاش بولسا، بۇ ئەر توختاش ئىكەن، دەيمىز.

ō(1)tutup kεsεm bo(1)mas.

ئولتۇرۇپ كەتسەم (چىق ئولتۇرسام) بولماس.

beqindi tolikεnduq.

كەمبىغەل تولا ئىكەن.

ā(1)majdiŕni qā(1)majdu.

ئالمايدىغىنى قالمايدۇ.

ε(ndin)ke(jin) bir mamam bā(τ) digē(n) axta/ta.

ئاندىن كېيىن، ئاقتاشتا بىر مامام بار ئىدى.

εrwi qi(li)p jen(ip) keldim.

سەبەر قىلىپ يېنىپ كەلدىم.

ʃoŋ iʃik atajdiʒā(n) bizni ʃoŋ buwimizi ʒjiniŋ ajlini.

بىزنىڭ چوڭ بوۋىمىزنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىنى چوڭ ئىشىك ئاتايدىغان.

mē(n) ʒzym jamā(n) digē(n). مەن ئۆزۈم يامان ئىدىم.

nā(ha)jiti katta orda wā(ɾ) digē(n).

ناھايىتى كاتتا ئوردا بار ئىدى.

nim(ε) parɑŋ salurmē(n).

نېمە پاراڭ سالارمەن.

homɾimizni ʒkyrijttimiz.

ئۆمرىمىزنى ئۆتكۈزۈۋاتىمىز.

تويى بولغان قىزغا بېرىلىدىغان تەلىم:

atʃmiʒā(n) qawaq,

ʃaxmiʒā(n) jaŋaq,

aj walam ʒ(j)gε keldi,

tolo(n) ajdek appaq.

etigē(n) qopar wō(1)ʒaj,

tynyk atʃar wō(1)ʒaj,

toqquz oʒulluq, bir qizliq wō(1)ʒaj,

bē(1)ʃirdε ilqiliq wō(1)ʒaj,

qotanda qojluq wō(1)ʒaj,

ɖzilidε kaliliq wō(1)ʒaj,

kyl ā(1)sa kymyʃ wō(1)ʒaj,

ot ā(1)sa alto(n) bō(1)ʒaj,

tolo(n) ajdek roʃē(n) bō(1)ʒaj,

ajlide(n) aj ʃiqqaj, kijnide(n) kyn ʃiqqaj,

uʃi uzarʒaj, tywi jejlʒaj,

quduqqa taʃ s̄a(1)ʃandek w̄o(1)ʃaj,
 ʃaʃdzo jilimidek jepiʃqaq w̄o(1)ʃaj,
 xudajim risqisini keʃ qi(1)ʃaj,
 bext - d̄oliti ʃoʃ wo(1)ʃaj,
 xudajim mat̄ek qi(1)ʃaj.

×

×

يېرىم جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىلىرى

kyʃym bir nimige j̄etmijdiʃā(n) tursa...

كۈچۈم بىر نەرسىگە يەتمەيدىغان تۇرسا،

tuqqā(n) balimiz ottuzʃa kirijtsa,...

تۇققان بالىمىز ئوتتۇزغا كىرىۋاتسا،

nim(ε) d̄ep bir ē(τ)menke(n) d̄ep

نېمە دەپ بېرەرمەنكىن، دەپ...

jerim p̄ā(τ)ʃε kigizni sep(<selip)

يېرىم پارچە كىگىزنى سېلىپ،...

qarni qiraliwē(τ)gē(n)de(n) ke(jin)

قارنى قىرىۋەرگەندىن كېيىن،...

topisi iti(p) ketmigij d̄ep

قەبرى ئۈنتۈلۈپ كەتمىگەي، دەپ...

tonni kigyτgē(n)de(n) ke(jin)

توننى كەيدۈرگەندىن كېيىن،...

jaʃ w̄o(1)maj ulā(τ)

ئۇلار ياش بولماي،...

duxturʃa ap̄ā(τ)ʃaj digē(n).

دوختۇرغا ئاپارغاي دېگەن.

tum /uʃini suqqā(n) edem.

ئىشقا چېپىلغان ئادەم.

botont/əq dijdimiz.

(تۆگىنىڭ بالىسىنى) بوتۇنچاق — بوتلاق دەيمىز.

V . قۇمۇل شېۋىسىگە خاس شېۋە سۆزلىرى

قۇمۇل شېۋىسى لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكى جەھتتىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا شېۋىلىرىدىن كۆزگە كۆرۈنەرلىك ھالدا پەرقلىنىدۇ. ئۇنىڭدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا تېخىچە قوللىنىلمىغان (ياكى كۆرۈلمىگەن) نۇرغۇنلىغان شەيئى ۋە ھادىسىلەرنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر خېلىلا كۆپ.

قۇمۇل شېۋىسىدىكى مۇنداق لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىك ئۇنىڭ باشقا تىللاردىن مەسىلەن، خەنزۇ، مانجۇ، موڭغۇل، ئەرەب - فارس تىلى قاتارلىق تىللاردىن بىر قىسىم سۆزلەرنى ئۆزلەشتۈرۈپ ئالغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. قۇمۇل شېۋىسىنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكى قاتارىدا ئۇنىڭ ئەدەبىي تىل بىلەن فونېتىكىلىق جەھەتتە پەرقلىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان، ئەمما مەنىسى ئوخشاش سۆزلىرى بىلەن تەڭ، تاۋۇشى ئوخشاش بولسىمۇ، ئەدەبىي تىلدىكىدىن باشقىچە مەنىدە قوللىنىلىدىغان، شۇنىڭدەك، ئەدەبىي تىلدا تەڭدىشى بولمىغان، ئەدەبىي تىلنىڭ لېكسىكىلىق سوستا ۋىغا كىرگۈزۈپ پايدىلىنىشقا بولىدىغان سۆزلىرى كۆرسىتىلدى. شۇ جۈملىدىن بىر قىسىم ئوت - چۆپ، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ نامىمۇ شۇ جايدىكى ئاتىلىشى بويىچە كىرگۈزۈلدى، مەسىلەن، loqaq, aquwaq، batfirbe(n), k̄(k)gyl دېگەندەك. ۋاقىت قىسقا بولغانلىقتىن بۇلارنىڭ ئىلمىي نامى ئېنىقلاپ كۆرسىتىلمىدى.

abdā(n) ~ amdā(n)	ئوبدان
appaq	ئوردا خېنىملىرىغا بېرىلگەن ئۇنۋان
apʃi-	ئاپچە - (رەخنىڭ كىرىشىپ كېتىشى)
apʃimaq	ئاپچىماق
apʃiʃ	ئاپچىش
apqo(n)	دۈتخۇن
atā(n)	ئاتان (ئاختىلانغان تۆگە)
aʃara	چاتىراق
aʃixʃā(j)	بوزتىكەن، سۈتلىگەن
axturma	لوبو، تۈرۈپ
qizil ~	قىزىل لوبو
kök ~	كۆك لوبو
axʃot < aq baʃ ot	قار لەپىسى
axʃimar(a)	نامازشامگۈل
ada bo(1)maq	ئۇپراپ تۈگىمەك
adaget	ئاداۋەت
ar ā(n)	ئاران
ar aq	ھاراق
ā(ʁ)ramʃa	ئارغامچا
	(سېل. بە. ت. I . 660 . اغرامجى)
ar piʁā(n)	ئارپىخان، سۈلۈ
ar ʃa	سۈزمە

ar ʃaŋ	خامۇت ئاياق
ar ʃaŋla-	① ئالچاڭلا-
ar ʃaŋlimaq	ئالچاڭلىماق
ar ʃaŋlaʃ	ئالچاڭلاش
	② ئىككىلەنمەك
arda -	ئادا -
ardimaq	ئادىماق.
ardaʃ	ئاداش
ardap	ئاداپ
ardaq	ئەتىۋار
مېلى تولىنىڭ مېلى ئەتىۋار. Δ meli toliniŋ meli ardaq	
بالىسى تولىنىڭ بالىسى balisi toliniŋ balisi ardaq	
ئەتىۋار (ماقال)	
ardimas	خورىماس، غەم يېمەس
arqal	ئارقار (ياۋا قوينىڭ چىشى)
arqulot	يايلاقلاردا ئۆسدىغان بىر خىل ئوت
arqe(n)	سۇ يار ئېلىپ كەتكەن جاي
arwaq	ئەرۋەش، سېھىر
arwo(n)	ئاۋۇن، كۆپ
arwō(j)	ئابروي
arwu-	ئاۋۇ-
arwumaq	ئاۋۇماق
arwuʃ	ئاۋۇش
ā(ɤ)ri-	ئاغرد -
ā(ɤ)rimaq	ئاغرىماق
ā(ɤ)riʃ	ئاغرىش

ar itʃola	بوش، بىكار
ā(ɮ)riq	ئاغرىق
ar iliq	كارىدۇر، تاشقارقى ئۆي
azɮā(n)	ئازغان
as (ئۈندەش سۆز)	ئېھتىمال، بەلكىم، شۇنداق بولسا كېرەك
asqa ①	ئاسقۇ، گوش ئاسىدىغان ئاسقۇ
asqa ②	يامغۇر-يېشىندا تاغدىن ئېقىپ چۈشكەن تاش پارچىلىرى
asqiliq	يامغۇر - يېشىندا تاغدىن تاش پارچىلىرى ئېقىپ چۈشكەن جاي.
aslā(n)	ئاسلان
asix	پايدا، نەپ
aʃxora // gerdin	چوڭ چىنە
aʃorɮi	ئاچ كۆز، تويماس (ئىمد.)
aʃpit	بېخىل، پىخسىق (ئىمد.)
aʃ - ot	ئاش - تاماق
ā(j)ɮwaqar	ئاپتاپپەرەس
aqqune	نام، ئاتاق
aqot	يايلاقتا ئۈسىدىغان بىر خىل ئوت
aquwaq < aq uwaq	سايىلاردا ئۈسىدىغان بىر خىل قاتتىق غوللۇق ئۆسۈملۈك
aqwelek // beʃeʃ	يېسىمىۋىلەك، بەسەي
agiliʃtewuro(n) < agal iʃte(n) buro(n)	ئالدىنئالا، بۇرۇن
aŋxaj-	ئاڭخاي -
aŋxajmaq	ئاڭخايماق
aŋxijiʃ	ئاڭخىيىش
aŋqa-	چاڭقا -
aŋqimaq	ئاڭقىماق

anqas	چاڭقاش
anwala	شۇڭلاشقا، شۇڭا
alan	ئالاق، بوش
alanbira-	ئېچىرما -
alanbirimaq	ئېچىرماق
alanbira	ئېچىرماش
alanliq	ئالاڭغۇلۇق، بوشلۇق
alamet	بەك، تولىمۇ (رەۋش)
alto(n)	ئالتۇن
altunluq	ۋاڭ جەمەتىدىكى كىشىلەرنىڭ مازارلىقى
altiwatim	ئالجوقا، تۇراقسىز
altuq	ئالچۇق، كەپە
aldaq	تاغنىڭ ئالا كۆرۈنىدىغان جايى
alqa(n)	ئالقان
alwa(n)	ئالۋاڭ
alwo(n)	ئېزىتقۇ
anaq	ئانداق
anaj	بوزەك، ئانى
~ tapmaq	بوزەك قىلماق
anaji	ئاسان، ئوڭاي
anajiliq	ئاسانچىلىق، ئوڭايچىلىق
aharawa	ماگىنىت
awarz	ئارزۇ، ئارمان، تەلەپ
awij	ھىڭ
ajaa	ئاياغ
ajan -	ئاينىدە، راۋاج تاپماق

ajanmaq
 ajini /
 ajlitā(r) tquf
 ajnek

ئاينماق
 ئاينىش
 شالداما
 ئەينەك

ε-ε	ئەجەپلىنىش، ياراتماسلىق تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدىغان ئۈندەش سۆز
ερji-	ئەسنە -
ερjimək	ئەسنىمەك
ερjiʃ	ئەسنەش
εtləm	ھارامدىن بولغان
εtlən-	سەمرد -، ئەتلەز -
εtlənmeκ	سەرمىمەك
εtliniʃ	سەمىرىش
εtigē(n)	ئەتىگەن
εdziγij	قۇرۇق پىشلاق
	(سېل. مون. egejege مون—خە 119 - بەت)
εtt-	سۈرتە -
εttmek	سۈرتىمەك
εttiʃ	سۈرتۈش
εrdεʃ -	قېرىش -
εrdεʃmek	قېرىشماق
εrdiʃiʃ	قېرىشىش
εrdəm	ئەدەپ - ئەخلاق
εrkək	ئەركەك، ئەر
εrkigot	ئەركەكئوت (بىر خىل ئوت نامى)
εrgol	ئەرگۈل، ھالقا
εrgolda-	ئەرگۈللا -، بۇرا -

ετgoldimaq	بۇرماق
ετgoldaʃ	بۇراش
ετmē(n)	ئەمەن
ετn	لەۋ، كالىپۇك
ē(g)ri	ئەگرى
εkε	ئاكا
εke < a(ndin)ke(jin)	ئاندىن كېيىن
εgeɪ ~ aɢal	ئاۋۋال
ē(ɾ)gi-	يوقلا-
ē(ɾ)gimek	يوقلىماق
ē(ɾ)giʃ	يوقلاش
ē(ɾ)gim - burɕum	ئەگرى - توقاي
εʃsiz	ئەنسز
εʃsizlik	ئەنسزلىك
ē(g)lε-	تاسقا -
ē(g)limek	تاسقىماق
ē(g)lεʃ	تاسقاش
εlep	ھەلەپ
ē(g)lek	ئەلگەك
εlɛndzε	ئىلاج
εltεk	يېتىر قىلمايدىغان، چىقىشقا ئادەم
εl - tuqqā(n)	ئۈرۈق - تۇققان
εl - kā(n)	جامائەت، خالاپىق
εl - olat	ئۈرۈق - تۇغقان
εlwεk	ئەلۋەك، مول، يېتەرلىك
εmsøɾø(n)	ئۆمۈرۈن، باشقىچىلا

emgekʃā(n)	ئەمگەكچان
emgeklik	جاپاكەش
emgen -	ئەمگەز - ، جاپا چەكمەك
emgenmek	ئەمگەنمەك
emginiʃ	ئەمگىنىش
emgigi qejiʃmaq	پالاكەتكە يولۇقماق
emlik mal	كۆندۈرۈلمىگەن مال
endo	قاملاشمىغان ، غەيرى
endo gep	قاملاشمىغان گەپ
△ endo paratʃ qilidiʃā(n)	قاملاشمىغان گەپ قىلىدىغان
nimik ē(n)	نېمىكەن
endimek	ئەندىشە قىلماق
ē(h)wal	ئەھۋال

b

bā(r) -	بار-
bā(r)maq	بارماق
berij	بېرىش
bā(r)	بار
beri ju	بارى شۇ
batforo ~ matforo	ئاچا تۇياق ماللارنىڭ ئايغىدا بولىدىغان بىر خىل كېسەل
batfirǝ(n) ~ batfirǝina	باچىرىغىن (بىر خىل ئۆسۈملۈك)
bā(ǝ)daǝ	باغداش (يىر ئىسمى)
bara	قىرقىلمىغان پاققان تىرسى
barā(n)	① غۇۋا كۆرۈنۈش ② بىر نەرسىنىڭ غۇۋا كۆرۈنگەن قارىسى (سېل . بە . ت . I . 1570 . بارانك سارانك)
bā(j)raq	بايراق
bardam	چوڭ سېۋەت
bardamǝi	داستىخنى كەڭ، چوڭچى
barwira-	ۋارقىرا -
barqirimaq	ۋارقىرماق
barqiraǝ	ۋارقىراش
barmaq aǝ // jimirǝ(a) aǝ	قولداما
bar ǝ(ǝ)laq	يۇڭى قىرقىلمىغان ئوغلاق
bazā(r) - weliq	بازار

bazbā(n)	بازغان
bazla -	بەزلە -
bazlimaq	بەزلىمەك
bazlaf	بەزلەش
baŋaq kək	پالەك
baŋalmas	بەڭۋاش، باشباشتاق
bā(ɕ)la	باغلا-
bā(ɕ)limaq	باغلىماق
bā(ɕ)laf	باغلاش
bala - ŋula	بالا - ۋاقا
balɕo(n)	بالغون (بىرخىل ئۆسۈملۈك)
balqa	بولقا
bā(ɕ)liq	باغلىق
baj tusun	ئۈچ ياشلىق بايتال
bē(ɾ)-	بەر-
bē(ɾ)mēk	بەرمەك
biriŋ	بېرىش
bēŋej < 白菜	بەسەي
bē(ɩ)ŋir	ئاچال
~ de kalaŋ wā(ɾ)mu?	ئاچالدا كالاڭ بارمۇ؟
	(سېل. بە. ت. I. 702 . بلجىر)
bedel	قاينغۇ
bedijā(n)	بەدىيان
berwap ~ berbap	بەرباب، پىپا
bē(n)ŋε//ŋædzur	چۆچۈرە
bēŋeɕiz	ئاقساقال (ئىد.)

beldem	ئەپكەش
bəl kəjnək	يوپكا
bəllik	ھارۋىنىڭ بەلۋىغى
bəjlɛ < 摆 + 徠	بەيلە - (يېيىپ قويۇش)
bəjlimək	بەيلەمەك
bəjlɛʃ	بەيلەش
botuntʃaq	بوتىلاق (تۆگىنىڭ بىر ياشقا توشمىغان بالىسى)
bō(ɮ)dzima	بوغجۇما (قىزنىڭ بوغجۇمىسى)
bodɾaŋɬu	غۇۋا
borā(n)	بوران
~ qopti.	بوران چىقتى.
borā(n)gyl	مامكاپ
borʃa < 菠箕	ئاشلىق ئادالاش ئۈچۈن چىۋىقتىن توقۇلغان
	جابدۇق
bozō(j) ~ mozō(j)	موزاي
	(سېل. بە. ت. III. 4344. موخىۋى)
boz jeʃi	بوزۇغا
bosur-	قاچىلا-
bosurmaq	قاچىلىماق
bosuruʃ	قاچىلاش
boʃqi	ۋاڭ ئوردىسىدىكى كىچىك ئەمەل نامى
bō(wa)q	ئوكا
bō(wa)ɬum	ئوكام
bō(wa)ɬuŋ	ئوكاڭ
bō(wa)ɬusi	ئوكىسى
bolora -	ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ سېمىزلىكتىن زورۇقۇپ مېڭىشى

bolorimaq boloraj	
bolur - wo(1)mas	بولار - بولالماس
bowo(n) ~ bošo(n)	ھەرە
	① سېرىق ياۋا ھەرە
	② گۈل ھەرسى
	(سېل . بە . ت . III . 1254 . بابون)
bowo(n) tataq	ھەرە ياتقى، ھەرە كۆنىكى
boj	بویتاق، تۇل
boj ejnek	تام ئەينەك
bojo(n)	بويۇن
bojuntʃaq	بوغا (ھارۋا جابدۇقى)
budzušur ~ bydzygyr	بۇجغۇر، بۇدۇر
budaŋ	تۇمان
bū(š)ra	بۇغرا، ئەركەك تۆگە
bura//sona	سۆگەت، تال
buratq	پۇراق
buratqa	كەلگۈندى، سەرگەردان
burda	ئالدام، دام
buro(n) ①	بۇرۇن (پۇراش ئەزاسى)
buro(n) ②	بۇرۇن، ئاۋۋال
buro(n)da -	پۇرا -
buro(n)dimaq	پۇرماق
buro(n)daj	پۇراش
bū(j)ruq	بۇيرۇق
bušdajliq	بۇغدىيەك
bušunut	بۇياق، بۇيەر

bulā(r)	(بىرخىل قۇش)
bulta -	بەزلە ، گوللا -
bultimaq	بەزلىمەك، گوللىماق
bultaʃ	بەزلەش، گوللاش
bulduŋ gøʃ	بۇلچۇڭ گۆش
bujla ~ bujda	(تۆگىنىڭ بۇرىنىغا ئۆتكۈزۈلىدىغان ياغاچ)
bødzē(n)	بۆجەن
bø(l)dzyr gē(n)	بۆلجۈرگەن
bøʃølə ~ møʃølə	قايماقنى كۆيدۈرۈپ، مېيىنى ئېلىۋالغاندىن كېيىن قازاننىڭ تۈۋىدە قالغان تىرىپى.
	(سېل . قىرغىزچە: ʃøbøgø)
bøk-	بويسۇن -
bøk mek	بويسۇنماق
bøkyʃ	بويسۇنۇش
bøkē(n)	تۆگىنىڭ لوككىسى، ئۆركىشى
bøkē(n)gyl	بۆكەنگۈل
bøkεj-	ئېڭىش -
bøk εjmek	ئېڭىشمەك
bøk ijiʃ	ئېڭىشىش
bøgē(n)	سەمرىشكە باشلىغان قوينىڭ مايىقى
bøgelle-	توس - (سۇغا قارىتا)
bøgellimek	توسماق
bøgelleʃ	توسۇش
byt	بۇياق، بۇيەر
bytte	بۇياقتا
byttø(n)	بۇياقتىن

bytkε	بۇياققا
byrɣyt	بۈركۈت
byk	بۈك، باراقسان
byle -	بىلە -
bylimεk	بىلىمەك
byleʃ	بىلەش
bylō(j)	بىلەي
byjzi	بۇياق، بۈتەرەپ
bezinda	بېزىندا، بۆشۈك تارتقۇسى
beʃiʃ	تۈگمەنگە نۆۋەت تۇتۇش ئۈچۈن ئايمىرىپ قويۇلغان ئاشلىق
bitεr	بولۇمسىز (ئاياللارغا قارىتا)
bidzik ~ bizik	قازناقتىكى نەرسە - كېرەك قويۇلىدىغان تەكچە
bidzik kirmεk	بوۋاقلارنىڭ ئىككى چېكىسىدىكى چاچنىڭ چۈشۈشى
Δbu baliʃa bidzik kiritpu.	بۇ بالىنىڭ چېكە چېچى چۈشۈپتۇ.
bidē(n)	بەدەن
bit set	بىردەم
bitwitaqi	بىر-بىرلەپ، كەينى - كەينىدىن
bitim	بېرىم، بېرىلىدىغان نەرسە
bitindzi	بىرىنچى
bizē(τ)	ئاز، ئازغىنە
bizē(τ)zit	ئاز، ئازغىنە
bizē(τ)zitε	ئاز، ئازغىنە
bizit	ئاز، ئازغىنە
bizik	ئاز، بىرئاز
	(سېل . بە . ت . III . 3527 . بىر زىرائەك)
biz - biz	كۈننىڭ قىزدۇرۇشى

bistεr	سىزغۇچ
bigā(n)	بىگەن (ياغاچچىلىق ئەسۋابى)
biŋbilda-	ۋىڭىلدا -
biŋbildimaq	ۋىڭىلدىماق
biŋbildaŋ	ۋىڭىلداش
bile jaŋ	تەييار سۇماي
biløzyk	بىلەيزۇك
bijiz	بېگىز
bijiz qol	بېگىز قول
bijiŋ	بېھىش، جەننەت

p

pa-pa	پاھ-پاھ (ئۈندەش سۆز)
pā(1)ʃiq	لاي، پاتقاق
patɛʃ	ئاشپەز
pasatʃ qilmaq	غازاڭ قىلماق
patʃdus	پانۇس
palgā(n)	ئوۋچى، مەرگەن
palopa	پۇتلاشقاق (ئادەمگە قارىتا)
pet	ھەلە - نەيرەڭ
petiga	پەتنۋا
petga	پەرۋا
pezlen -	راستلان -
pezlenmek	راستلانماق
pezliniʃ	راستلىنىش
pē(j)l	پەيىل
pelk et	ناچار، يامان، قاملاشمىغان
po	ھور، پار
△ qazanniʃ posi	قازاننىڭ ھورى
△ posini ʃiqatmaq	ھورنى چىقارماق (ئىد.)
△ posini qojup bē(τ)mek	غەيۋىتىنى قىلماق (ئىد.)
potpatʃ	توپىلاڭ
△ ~ ʃiqatmaq	توپىلاڭ چىقارماق
potuʃ	ياغاچتىن ياسالغان چۆچەك ، قاچا

poʻbunda	توزغاق، يېكەن، قۇمۇش قاتارلىقلارنىڭ توزغىتى
pola -	ھوردا - ، ئسلا -
polimaq	ھوردىماق
polaʃ	ھورداش
poldaq	تېزەك خالتىسى
poldi - soldaʃ	ساڭگىل - سۇڭگۈل
puxsara -	دومساي -
puxsatimaq	دومسايماق
puxsaraʃ	دومسايىش
purɬa	پۇرسەت
purqida-	بىخلان -
purqidimaq	بىخلانماق
purqidaʃ	بىخلنىش
puqa	بۇقا
puqur-puqur	ئادەملەرنىڭ كۆپلۈكىنى ئىپادىلەيدىغان تەقلىد سۆز
pujpila-	سۇۋاشتۇر -
pujpilimaq	سۇۋاشتۇرماق
pujpilaʃ	سۇۋاشتۇرۇش
pøpekligot ~ pøpigot	پۆپەكلىكتۈت
pøpyle-	پەپىلە -
pøpylimek	پەپىلىمەك
pøpyleʃ	پەپىلەش
pøʃələ	ئىنجىقلاپ گەپ قىلىدىغان كىشى
pytø(n)	پۈتۈن
pytø(n) nā(n)	پۈتۈن نان
pytə(j)	پۈتەي

pyr-	پۈدە -
pyrmek	پۈدەمەك
pyryf	پۈدەش
surnaj pyrmek	سۈنەي چالماق
pyrdε - ~ pyrle -	پۈۋلە -
pyrdimek	پۈۋلەمەك
pyrdεf	پۈۋدەش
otni pyrdimek	ئوتنى پۈۋلەمەك
pyget // bozaq	ئوق غوزىكى، پىستان
pyrgyf	ئۈشتەك
perozā kōz	كۆك كۆز
pitεk	پىتەك
pitpite	پىلىپىل
pitir ~ petit	پىتىر
pitige	① . قورساق ② . قورسىقى چوڭلاپ
	بويى ئۆسمەسلىك
pirδaj	تولغىماچ، چۆڭلىمەچ
pirlaŋ	ئاق تۇرما (بالدۇر پىشىدىغان توپچىسىمان تۇرۇپ)
pirle -	پەرلە -
pirlimaq	پەرلىمەك
pirlaf	پەرلەش
pisat	پىسات
pi / siδda-	پىڭدا - ، پىشىشقا -
pi / siδdimaq	پىشىشقىلىماق
pi / siδdaf	پىشىشقىلاش
piqira-	پايپىتەك بول -

piqirimaq	پايپتەك بولماق
piqiraf	پايپتەك بولۇش
pilanza < 李蓝子	كىچىك قول سېۋەت
pijdempij	پەيدىنپەي
	(سېل . بە . ت . II . 2067 . فى درفى)
pizij	پەلەي
	(سېل . بە . ت . I . 1031 . فى لى)

tapā(n)	تاپان
tapaget	تاپاۋەت
tatur-	قاخشات -
taturmaq	قاخشاتماق
taturuʃ	قاخشتىش
taxajla	جاۋەن (چىنە - قاچا قويۇلىدىغان جاۋەن)
taxsa	تەخسە
taxsi	تەپسىز
tar apal	تەييارلىقسىز
tar aga	تەرەۋى (رامزان ئېيىدا خۇپتەندىن كېيىنكى ناماز)
tarpije(n)	تارمار، ۋەيران
tartqa	ياغاچ چېلەك
tartma	تارتما، پەلەمپەي
tasqira	تاسقارا، قۇماي
taʃqo(n)	تاشقۇن
taʃlaʃtur-	تاش يانقۇز-
taʃlaʃturmaq	تاش يانقۇزماق
taʃlaʃturuʃ	تاش يانقۇزۇش
taq jiʃaʃ	ئىشىك ئۈستىگە قويۇلىدىغان ياغاچ
tagā(r)	تاۋار
tagap	تاۋاپ
talqā(n)	تالقان

tam	ئاز (تۈزنىڭ سېلىنىشىغا قارىتا)
tamaʃa	① تاماشا، ② ئاجايىپ، كارامەت
tamdza	تامچە
tamdzila-	تامچىلا-
tamdzilimaq	تامچىلىماق
tamdzilaʃ	تامچىلاش
tamʃax	تامشاخ (بىرخىل ئۆسۈملۈك)
tan(a)ot	تانا ئوت (بىر خىل ئۆسۈملۈك)
tawila-	تاپىلا-
tawilimaq	تاپىلىماق
tawilaʃ	تاپىلاش
tajlaq	تايلاق (تۆگىنىڭ بىر ياشتىن ئاشقان بالىسى)
tē(r)-	تەر-
tē(r)mek	تەرمەك
tetiʃ	تېرىش
tep - tejjā(r)	تەييارلانغان، رۇسلانغان
tep - tumu	كېزىك
tepkε	تەپكە (ئەلگەكنىڭ ئاستىغا قويۇلىدىغان جازا)
tergø	تەرگەش
terme	تەرمە، ئاق ئۆيىنىڭ كەرمە ياغىچى
terwe -	تەۋرە-
terwimek	تەۋرىمەك
terweʃ	تەۋرەش
teskē(n)	تەسكەن
tēkēxā(n) < terken xan ?	پىكە قۇرۇتى
tekle-	تەكلە-

tek limek	سەكرىمەك
tekleʃ	سەكرەش
telle-	جىقلا - ، تۇلۇقلا -
tellimek	جىقلىماق
telleʃ	جىقلاش
tē(r)meʃ	تەمەچ
temtek // mōhər	ھۆكۈمەت ياكى شەخىسنىڭ تامغىسى (قارالغۇ : بە . ت . I . 270 - تىمىك)
temke	تاماکا
tō(n)	تون
topʃa	تۈگمە
toxtō(n)	تەمكىن ، سالماق
oxsā(n)	توقسەن
ō(ʁ)ra	توغرا
tō(ʁ)ra-	توغرا -
tō(ʁ)rimaq	توغرىماق
tō(ʁ)raʃ	توغراش
tō(ʁ)raq	توغراق
toraq	توساق
tor xē(n)tej	پوپايكا
torʁa	ئاق ئۆيلەرنىڭ ئاستى تەرىپىگە ئورايدىغان يېپىنچا
torqu-	كۆڭۈل يېرىم بول -
torqumaq	كۆڭۈل يېرىم بولماق
torquʃ	كۆڭۈل يېرىم بولۇش
tōro < tō(ʁ)r(uʁ)o	توغرىغۇ ، توغراق شاخارى
toro	تورۋا

toruq	تورۇق
~ at	تورۇق ئات
tozobur	توزۇغۇر (مالغا قارىتا تىل ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ)
tosunfa	توساق ، توسۇنچاق
toʻf	تىۋىش
~ bē(τ)mek	تىۋىش بەرمەك
toʻfqā(n)	توشقان
toʻsulaq ~ toʻslaq	ئۈزۈمگە ئوخشاش بىر خىل ئۆسۈملۈك
toʻb	چاڭ - توزان
toʻdam - toʻdam	ھەر يەر - ھەر يەردە
toʻj sā(1)maq	كانچىلىماق
toʻjuz ~ toʻjuz	توڭگۇز
tō(ϑ)laq	تولغاق (ئورۇن ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق)
tomuzba	كۆنەلگۈ
toj - tumā(n)	توي-تۆكۈن
tutuwalmaq	خەتنە قىلدۇرماق (ئىد.)
tuxumla -	تۇخۇملا -
tuxumlimaq	تۇخۇملىماق
tuxumlaʻ	تۇخۇملاش
turxo(n)	تۇرخۇن
turbo(n)	تۇرغۇن
turʻutʻ	قۇرئاندا توختاپ ئوقۇلىدىغان ئورۇن
turulba	تۇرۇلغا (بىرخىل قۇش)
tuztam	① بىرخىل ئۆسۈملۈك
	② تۈزى كام
tusqa	شورتاڭلىق

tuʃaq	چۈشەك (ئانقا سېلىنىدىغان چۈشەك)
tuʃuʃ-	ماسلاش -
tuʃuʃmaq	ماسلاشماق
tuʃuʃuʃ	ماسلىشىش
tuʃwigi	بايراقچىلار باشلىغى (تارىخى ئەمەل نامى)
tuqqā(n)	تۇغقان
tuga-	مەنست -
tugimaq	مەنستىمەك
tugaʃ	مەنستىش
tumā(n)	تۇمان چاڭ
tumqi < 挿事者	چېقىمچى
tū(r)na	تۇرنا
tujōō(n)	تۇيغۇن ، ئاق قارچۇغا
tujlaqla-	ئويناقتىش - ، قىيغات -
tujlaqlimaq	ئويناقتىشماق
tujlaqlaʃ-	ئويناقتىشىش
tətə	كېكەچ
tətε-	تۆرە - (بېشى ئايلانماق)
tətimek	تۆرىمەك
tətεʃ	تۆرەش
tərt	تۆت
təz -	تۆز -
təzimek	تۆزىمەك
təzyʃ	تۆزۈش
təʃyłaq	بىرخىل ئۆسۈملۈك
təkyr	① گال ، ② چولاق

~ pitʃaq	گال پىچاق
tøkylʃā(n)	تۆكۈلۈشچان
tøge tikē(n)gyl	تۆگە تىكەنگۈل
tō(h)met	تۆھمەت
tømyrat	ۋەلىسىپىت
tømyr tikē(n)	ئۈجمىنىڭ تۇغقان ۋاقتى
tømyrø	تەمرەتكۈ
tøwε	تۆپە
△ øjni tøwisi	ئۆيىنىڭ تۆپىسى
tōwε	توۋۋا
tøwē(n)	تۆۋەن ، پەس
tyrpe ~ tyrpyk	چوپا
tyrkyk	تۇۋرۇك
(قاراڭ : بە . ت . II . 2853 ، 3388 ، توكروك ، توركوك)	
tyrtyl-	① . دۇدۇقلا .
tyrtylmek	دۇدۇقلىماق
tyrtilyʃ	دۇدۇقلاش
tyrgø(n)	② دوقۇرماق ، دوقۇرۇش ③ تەنتىرىمەك ، تەنتىرەش
tyrmē(n)	تۈرگۈن
tyzek	تۈرمەل (تۈرمەل ئاش)
tyʃ	پۈزەك ، ھەرە قىرىندىسى
~ køryʃ	چۈش
tyʃ-	چۈش - كۆرۈش
tyʃmek	چۈش -
tyʃyʃ	چۈشمەك
	چۈشۈش

tyʃ	چۈش (ۋاقت نامى)
~ woldi	چۈش بولدى
tyʃyrɣyʃ	چۈشۈرگە
tyʃkɛr-	چۈشكۈر-
tyʃkɛrmɛk	چۈشكۈرمەك
tyʃkytyʃ	چۈشكۈرۈش
tyʃɛ-~tuʃa-	چۈشە - (مالغا قارىتا)
tyʃimɛk	چۈشمەك
tyʃɛʃ	چۈشەش
tygɛndɛ	تۈگەنچە
tygyr-	تەككۈز-
tygyrmɛk	تەككۈزمەك
tygytyʃ	تەككۈزۈش
suɖa nan ~	سۇغا نان تۈگۈرۈش
tygywaʃ // bɛ̃(n) ʃɛ	چۆچۈرە
tyŋkɛl-	جىمىق -
tyŋkɛlmɛk	جىمىقماق
tyŋkylyʃ	جىمىقىش
tymɛ̃(n)	تۈمەن
tynnɛk	تۈنەك ، مەشرەپ
tynɔgɔ(n)	تۈنۈگۈن
tywɛʃ	كالكەك - كالكەك
terɛ̃(n)	چوڭقۇر
teliwoʃ < teli boʃ	بوشاڭ ، ئاجىز
temiz-	تېمىت -
temizmaq	تېمىتماق

temizi /	تېمىتىش
tipir /εkle -	تېپچەكلە -
tipir /εklimek	تېپچەكلەمەك
tipir /εkle /	تېپچەكلەش
tirttek	تىرتەك، ئاچچىقى يامان، تەرسا
tirez	تېتىك، تىيمەن، جانلىق
tizlap /a	تىزلامچا، تىزلىق
ti /	چىش
ti /ε-	چىشلە -
ti /limek	چىشلەمەك
ti /le /	چىشلەش
ti /i	چىشى (ئەركەكنىڭ ئەكسى)
tiq-	تىندۈر -
tiqmaq	تىندۈرماق
tiqi /	تىدۈرۈش
tiqma	تىندۈرما
~ jet	تىندۈرما يەر
tikε ①	تېكە
tikε ②	بىر خىل مۇڭگۈزلۈك چاشقان
tikε poqi	مۇشوخىل چاشقانىڭ پوقى (دورا ماتېرىيالى)
tikē(n)	تىكەن
tikit	① دۆ، ② تام تېكىسى
tikilen -	① يېقىلا -
tikilenmek	يېقىلماق
tikilini /	يېقىلىش
	② دومىلماق، دومىلاش

tigirmē(n) ~ tigi(r)mē(n)	تۈگمەن
tiŋʃi < 听土	پايلاقچى
tilipo(n)	تېلېفون
tinkε	تۈنۈكە، قەلەي
tijek	① مالنىڭ قېتىپ كەتكەن مايىقى
	② قەۋزىيەت
tijle -	تنز -
tijlimek	تنزماق
tijleʃ	تنزىش
tijne -	① ئالدىرا -
tijnimek	ئالدىرماق
tijneʃ	ئالدىراش
	② تېنىمەك، تېنەش

dz

dzadzaza < خە 夹夹子 پەشمەت، بىر خىل قىسقا چاپان

dzar ئېلان، بۇيرۇق

dzagap جاۋاپ

dzagalduz جوۋالدۇرۇز

dzagē(n) < خە 夹扳子 جاۋاڭ (ھارۋا جابدۇقى)

dzajka ajbit ~ dzetge ajbit يىلقىنى ئوبدان باشقۇرىدىغان

ئايغىر

dzāla - ① باشلا -

dzālimaq باشلىماق

dzālaf باشلاش

يولغا سالماق، يولغا باشلاپ قويۇش

dzālaq بۇيرۇق

dzaldur tumā(r) چاچقا سالدىغان تۇمار

dzamat جەمەت

dzamagyl ياۋا جۈسەينىڭ ئېچىلغان گۈلى

dzawē(n) < خە 架板 جاۋەن

dzajla - ~ dzajda - ① ئورۇندا -

dzajlimaq ئورۇندىماق

dzajlaf ئورۇنداش

② ئەدىپنى بەرمەك

dzε - dzε ھەي - ھەي "بولدى، قوي" دېگەن ئۈندەش سۆز

dzεtge پاسىل، چېگرا، چەك

dzɛs	خىرس
	(سېلا. بە . ت . II . 2407 . جىرس لىك قىلادو)
dzɛŋzɛ < 花卷 خە	خۇاجۇەر
dzɛŋgɛ	پۇختا، پىششىق
dzɛŋgɛl	غۇژمەك (مىۋىلەرنىڭ زىچ بولۇشىغا قارىتىلىدۇ)
dzɛŋgi iʃɛk	ئۇرۇشقاق ئېشەك
dzɛjɛ -	يىراقلاش -
dzɛjlimɛk	يىراقلاشماق
dzɛjɛʃ	يىراقلىشىش
	(قارالڭ: بە . ت . II . 1669 . جىلا)
dzɔdzɛj	لەۋنىڭ ئىككى چېتىگە چىققان پارا
dzɔ(w)xɛj	جاۋغاي
dzɔda	جودا، سېھىر
dzɔda qi(ɫ)maq	جودا قىلماق
dzɔ(ɮ)dar	جوغداي
dzɔdiʃi	جادۇگەر، سېھىرگەر
dzɔɔ̄(n)	ئاۋارچىلىق، چىقىمدار بولۇش
dzɔru -	بۇيرۇ -
dzɔrumaq	بۇيرىماق
dzɔruʃ	بۇيرۇش
dzɔruq	بۇيرۇق
dzɔruŋqaj	شەجەرە، نەسەپنامە
dzɔsulaŋ ~ dzusulaŋ < dzosalat	يايلاق
	(قارالڭ: مۇن. خە. 1339 . بەت josalang)
dzɔɔ̄dzɔq//tartq aq	قوينىڭ باشلامچىسى، قوي پادىسىنى باشلىغۇچى

dzobdo(n) ~ dzuɔdo(n)	شوڭ، تېتىك
dzogaza ~ dzigoza < 袂, 竹腰子	چاپان
dzonza < 盅子	رومكا، ھاراق رومكىسى
dzonɔaq	قوينىڭ پۇرىقى
dzonɔqur -	باشقۇر -
dzonɔqurmaq	باشقۇرماق
dzonɔquruɟ	باشقۇرۇش
dzolo qō(wu)q	دەرۋازا، زەنجىرلىك دەرۋازا
dzon	نىيەت
dzoni jamā(n)	نىيىتى يامان
dzoji - dzapa	جەبرى - چاپا، چاپا - مۇشەققەت
dzuɔula ~ dzoɔola	ئاتنىڭ كۆكرەك قىسمىغا ئېسىلىدىغان ئۇششاق قوڭغىراقلىق زىننەت جابدۇقى
dzugā(n)	جۇۋان، جۇگان
dzulu ~ dzolo	چۇلۇۋۇر
dzønty-	ئالجد -
dzøntymek	ئالجماق
dzøntyɟ	ئالجىش
dzønlɛ -	جۆندە -
dzønlimek	جۆندىمەك
dzønlɛɟ	جۆندەش
dzyt	بېخىل
dzytirɛ -	جۇتاقا -
dzytirimek	جۇتاقىماق
dzytirɛɟ	جۇتاقاش
dzydɛk	چۆجە

dz y d z e m	ئۈجمە
dz y d z y ŋ	سۈڭگۈچ (باغنىڭ سۇ كىرىدىغان تۆشۈكى)
dz y k t ø	بېخىل، پىخسىق
dz y n	ھۆل - قۇرۇقنىڭ ئارىسىدا، شىرشىم
d z e b i r a -	شاراقلا-
d z e b i r i m a q	شاراقلىماق
d z e b i r a ŋ	شاراقلاش
Δ s e b i z b ā (n) d z e b i r a j t t u	سېغىزخان شاراقلاۋاتىدۇ.
d z e n i g a r ~ d z i n i g e r	① جانىۋار ② بىچارە
d z i r q a j	سۇ بۆلگۈچ
d z i s	① قورقۇنۇچلۇق، ② يىرگىنىشلىك
d z i k ŋ i - ~ d z i ŋ k i -	يىرگەن - ، سەسكەن -
d z i k ŋ i m e k	يىرگىنىمەك
d z i k ŋ i ŋ	يىرگىنىش
d z i l a	جۇلا، يالتىراق
d z i m b i r < 蒸籠子 خە	جىمبىل
	(قاراڭ: بە . ت . III . 3445 جىمىر)
d z i w a r	ئىزغىرىن شامال
d z i w i r l a -	ۋىچىرلا -
d z i w i r l i m a q	ۋىچىرلىماق
d z i w i r l a ŋ	ۋىچىرلاش
Δ q u ŋ q a ŋ d z i w i r l a j t t u	قۇشقاچ ۋىچىرلاۋاتىدۇ.
d z i j e k	ئاق ئوينىڭ يېپىنچىسىنىڭ گىرۋىكىگە تۇتۇلغان يۇڭ يىپ
d z i j l e	كالا سولايدىغان كىچىك قۇرشاۋ
	(سېل . مون . خە . 1302 . e - j e l)
d z i j n e k	جەينەك

ʃā(j) < 茶 خە	چاي
ʃā(j) tulum	چايخالتا
ʃapā(n)	چاپان
ʃapʃa	ئارا (دېھقانچىلىق سايمانى)
ʃāpɔo(n)	جۈدۈن - چاپقۇن
ʃā(l)ɬa	سالجا
ʃā(j)ɬɔʃ	چايچۇش
ʃā(j)ɬir	چاي ئۈستىلى
ʃā(n)ʃ -	سانچىدە -
ʃā(n)ʃmaq	سانچىماق
ʃā(n)ʃiʃ	سانچىش
ʃaʃa -	① زېرىكە -
ʃaʃimaq	زېرىكەكە
ʃaʃaʃ	زېرىكەش
	② زېدەكەكە، زېدەكەش
ʃar	چار، چىپار
ʃarada-	قورشاش -
ʃaradimaq	قوشماق
ʃaradaʃ	قورشاش
ʃarʃaŋ	يېقىمسىز
ʃarlan	ئالا - چىپار
~ at	ئالائات

ʃaʃqā(n)	چاشقان
ʃaʃka	① زەنجىۋىل، ئاق چەشكە
	② مېيىتنى ئوزاتقاندا تارقىتىلىدىغان يەل - يېمىش
ʃaʃma ~ ʃεʃmε	كەشتە
ʃaʃdol	قاخشال
ʃaʃnaq	قومۇش سۇناي
ʃaʃʃiliqaj	ئالدىراش، بىسەرەمجان
ʃaʃqā(n)	چاپسان
ʃaʃilaj - ʃoqulaj	يۈزنىڭ قۇرغاقلىشىپ سويۇلۇشى
ʃaʃʃiz ~ ʃaʃgiz	بىر خىل دەرەخ (سوغلۇق ئۈچۈن دورا قىلىنىدۇ)
ʃā(ɕ)la -	ئاغدۇر - (يەرگە قارىتا)
ʃā(ɕ)lmaq	ئاغدۇرماق
ʃā(ɕ)laf	ئاغدۇرۇش
ʃalʃuq	نەم يەر، نەم ئۆرلەپ تۇرىدىغان يەر
ʃalqimaq	يوقۇندا
ʃamʃa < 衫 衬	يەكتەك
ʃamquraq	چاڭغىراق (ئاق ئوينىڭ چاڭغىرىقى)
ʃawuʃ	كاماندىر، تەلىم بەرگۈچى (تارىخىي ئەمەل نامى)
ʃajek	تۆت ئىلىك كەڭلىك
ʃajdam	چۆللەردىكى يامغۇر سۈيى يىغىلىپ قالغان يەر
ʃajzek ~ ʃā(j)dzek	يىڭناسقۇ
ʃē(ɭ)pek	چەلپەك
ʃetmε	مەشۇت يىپ
ʃē(j)do < 刀 菜	چەيدو
ʃer < 冰 摩	خەپرۈك

(قارالڭ: مەن . خە . 1224 . بەت)

ʃert -	چەك . ، چال .
ʃertmek	چەكمەك
ʃertij	چېكىش
Δdap ʃertij	داپ چالماق
ʃelgin-	لەيلە .
ʃelginmek	لەيلەمەك
ʃelgini	لەيلەش
ʃejpuŋ < 裁缝 خە	سەيپۇڭ
ʃejluŋ	ئۆدەك تاپان ئادەم، تاپىنى تۈز ئادەم
ʃujluŋ - ʃejluŋ	لەلك . لۈلۈك
ʃot < 镢头 خە	جوتۇ
ʃotʃu-	چۆچۈ .
ʃotʃumaq	چۆچۈمەك
ʃotʃu	چۆچۈش
ʃotʃimaqʃi	توساتتىن، تۇيۇقسىز
ʃoqa-	چوقۇ .
ʃoqimaq	چوقۇماق
ʃoqa	چوقۇش
ʃoqaj ①	چوقا، قاتتىق سېغىزتوپا
ʃoqaj ②	ساقى، مىراس بۆلگۈچى
ʃoqulaj // ʃardaj	كۈن تەمرەتكىسى
ʃoqulur	باشقىلارغا چېقىلىپلا يۈرىدىغان ئادەم
ʃoxʃila-	چوقچايتە .
ʃoxʃilimaq	چوقچايتماق
ʃoxʃila	چوقچايتىش

ʃor	كەپتەرگە ئېسىلىدىغان غوڭ قاپاق
ʃorɕa	جوغا، چۆگۈننىڭ جوغىسى
ʃorqi	قامقاق ئۈرۈقى
ʃorgul	سىمنى ئېگىپ ياسىغان جۇۋالدۇرۇز
ʃoqa	ياغاچ ئاسقۇ
ʃokā(n)	ياش ئايال
ʃoŋta < ʃoŋ ata	چوڭ دادا
ʃoŋla -	چوڭلا، چوڭ بولماق
ʃoŋlimaq	چوڭ بولماق
ʃoŋlaʃ	چوڭ بولۇش
ʃoŋne < ʃaŋ ine	چوڭ ئانا
ʃolpā(n)	چاپان
ʃolpā(n)xā(n)	چولپانخان (خاس ئىسىم)
ʃom-	چۆم -
ʃommaq	چۆممەك
ʃomuʃ	چۆمۈش
ʃowat	چاۋات، بىر خىل نىپىز نان
ʃowut -	چاۋار -
ʃowutmaq	چاۋارماق
ʃowutuʃ	چاۋىرىش
ʃojo(n)	چويۇن
ʃuʃal - ~ ʃuʃul -	يېشىل -
ʃuʃalmaq	يېشىنمەك
ʃuʃuluʃ	يېشىنىش
ʃurquʃ	چۆگۈلىمەچ
ʃurqulaŋ	پاخپايغان

ʃuqa -	ئىنتىزار بول -
ʃuqimaq	ئىنتىزار بولماق
ʃuqaʃ	ئىنتىزار بولۇش
ʃuqaq	ئىنتىزار
ʃunuuʃdigyl ~ ʃunuuʃdigyl	چوغلۇق
ʃuwru jol	چىغىر يول
ʃuwuq ~ ʃujuq	چىۋىق
ʃujla -	چۇۋۇ -
ʃujlimaq	چۇۋىماق
ʃujlaʃ	چۇۋۇش
ʃopdzyr ~ ʃodzyrε	چۇچۇرە
ʃoʃek	ياغاچ قاچا
ʃok	ھاڭ تاشلار ئۈستىدىكى تاش سۇپا
ʃokε	پۇرچاقنىڭ بىر خىلى
ʃokortke	چېكەتكە
ʃokyrtyk	تۆۋەنلىتىش، پەس كۆرۈش
ʃokyʃ	چوكا
ʃok̄ε(n)	تالنىڭ يېڭى چىقارغان شۇڭى
ʃogε -	ئورا -
ʃogimek	ئورىماق
ʃogεʃ	ئوراش
ʃoḡε(n)	چۆڭگۈن
ʃolbørε	چىلبۆرە
ʃomyʃ	چۆمۈچ، قاپاقتىن قىلىنىغان چۆمۈچ
ʃypyr	چۈپۈر، ئۆچكە چۈپۈرى
ʃydeɾ	چىدەر

ʃyrt -	تۈر - (چىرايغا قارىتا)
ʃyrtmek	تۈرمەك
ʃyrttyʃ	تۈرۈش
ʃylyk	چۈلۈك (كالىنىڭ بۇرىنىغا ئۆتكۈزۈلىدىغان ياغاچ)
ʃyme -	ئۇۋات -
ʃymimek	ئۇۋاتماق
ʃymyʃ	ئۇۋىتىش
Δ qonaq ʃymeʃ	قوناق ئۇۋىتىش
ʃymbet	چۈمبەردە
ʃetiq	چاچ چېتىقى، كۈمۈش قوڭغۇراقلىق زىننەت بۇيۇمى
ʃetʃira -	چاچرا -
ʃetʃirimaq	چاچرىماق
ʃetʃiraʃ	چاچراش
	(بۇ سۆز بوۋاقلارنىڭ ئۆلۈپ كېتىشىگىمۇ قارىتىلىدۇ)
ʃetʃiriʃur	ئۆلگۈر (قارغىغاندا ئېيتىلىدۇ)
ʃeqe(n)	چېقىن
ʃewulaŋ	چاپ ئۇلاڭ
ʃipirala	چىپار - ئالا
ʃiʃek	چىچەك
ʃiʃegde -	چىچەكلە -
ʃiʃegdimek	چىچەكلىمەك
ʃiʃegdeʃ	چىچەكلەش
ʃiʃi	چىرايلىق
ʃiʃyʃ, ʃiʃyʃ	چى چۈش، چى چۈش
	(ئۆچكىنى چاقىرىشتا قوللىنىلىدىغان ئۈندەش سۆز)
ʃiʃirʃā(n)tikē(n)	چىچىرغان (بىر خىل تىكەنلىك ئۆسۈملۈك)

ʃiʃinaq	چىمچىلاق، چىمچىلاق
ʃidir	چاۋار - چاتقال
ʃi(ʃi)rtmaqgyl	چىغىرتماق گۈل
ʃirʃa	شىرغا
ʃirʃaj	بىر خىل قاتتىق غوللۇق ئۆسۈملۈك
ʃirʃol	ئىككى قىيالىقنىڭ ئارىلىقى
△ ʃieʃol jē(τ)	ئۈستىگە چىققىلى، ئاستىغا چۈشكىلى بولمايدىغان يەر
ʃirke(n)	پاسكىنا
ʃiʃir	ئىچىملىك
ʃiqma	يېڭى ئىشلەنگەن، يېڭى پىتى
ʃikanda	چاكاندا
ʃikaŋ qaʃa	قىزىل تۈمشۈك قاغا
ʃiket	چاكار
ʃigmen	چىمەن
△ʃigmengyl	چىمەنگۈل
ʃigile ①	چىلگە
ʃigile ②	قارىغايىنىڭ چۈشۈپ، چىڭدىلىپ كەتكەن غازىڭى
ʃiŋʃit-	چىڭىت -
ʃiŋʃitmaq	چىڭىتmaq
ʃiŋʃiti/	چىڭىتىش
ʃiŋkiri/	چىداملىق
ʃilā(n)	چىلان
ʃilek	چىلەك
ʃilek ʃøramasliq	تەڭ كېلەلمەسلىك، يىپ ئېشىپ بېرەلمەسلىك (ئىد.)

ʃimigē(n)

تترەك

ʃimdiq

زىرە، چاقلىق ھالقا

ʃina kəz

چوڭ كۆز، يوغان كۆز

ʃinde(n)

بەشىنچى كۈن

ʃiwe(n)

چىۋىن

ʃiwiʃ

چىسىنى سالمىغان چىشى ئوغلاق

ʃijle-

چەيلە -

ʃijlimek

چەيلىمەك

ʃijleʃ

چەيلەش

ʃijne -

چېنە -

ʃijnimek

چېنىمەك

ʃijneʃ

چېنەش

xat	قات
qarixat	قارقات
surxat	قزىلىقات
xaxuŋ ~ xalaŋ	قاڭرۇق
	(سېلا. بە. ت. II. 1873. خانك خونك)
xaraz	جۇۋاز
xarmā(n) ~ xirmā(n)	خامان
xalo	نوغۇچ
xalo ŋiraq	نوغۇچ چىراغ
xamtyj ~ xamtij	بىر خىل توپا
xanɛjʃo < 河南绸	بىر خىل يۇپقا يىپەك رەخت
xawalit < خواب الود.	چالا ئۇيقۇ
	(سېلا. بە. ت. II. 2053. خاب الود)
xē(n)tej < 汗衫	ئەرلەر كۆڭلىكى
xetinek	ياۋا چىلگە، ئوينىغۇچ
seddɛŋ	بەستلىك
xes	ئەتەي، قەستەن
xeste	راستتەن
xesteŋge	ئەتەيلەپ، قەستەن
xeldɛŋ	چىش كولىغۇچ
xo < 温酒壶	ھاراق ئىسسىتىدىغان قاچا
xopuraŋ // nā(n)ʃəp	نانچۆپ، نانقايناق

xot - xot	تەخەينى چاقىرىش
xoto(n)	خوتۇن
xotuq	خوتەك
xotʃa	سامان توشۇيدىغان جازا
xoduŋ < خە	چۆگۈننىڭ بىر خىلى
xor	① خور، خورايدىغان ② ئاز، كەم
xoʃo < خە 火速	دەررۇ، دەرھال
xolanxetʃir	بىر خىل زەھەرلىك ئۆسۈملۈك
xoligit	قول ئۈچىدا ئىشلەنگەن، يىرىك ئىشلەنگەن
xudura - < خە 糊徐 + ra	ئاز -
xudurimaq	ئازماق
xuduraʃ	ئېزىش
xuruʃʃi	شوخ، كەپسىز
xumdā(n)	① قۇمدان ② خۇمدان
xetip	تاغ رايونلىرىدا نىكاھ ئىشلىرىنى بېجىرگۈچى
xexiʃ	قاياش
xitʃik	مۇزنىڭ ئۈستىگە كۆۋرەپ چىققان سۇ
xidiŋ	① ياغاچ قۇشقۇن ② گەپكە قوشۇق سالغۇچى (ئىمد.)
xitdek	گال، كېكىردەك
xiramā(n)	خىرامان
ximxam	ئۇدۇق - بۇدۇق
xina ①	سوۋغات
~ tutuʃ	سوۋغات بېرىش

سوۋغات قىلىش

خېنە

~ qili /

xina ②

xij < 街

xij qo(wu)q

xij kət

مەھەللە، كوچا، تالا

دەرۋازا، تاشقى دەرۋازا

تالادىن كىرمەيدىغان (ئىدى).

d

dā(ŋ)xā(n)	داڭقان
daduza < 大豆	دادۇر
daq	داغ
daga	داۋا، ئەم
dāga < 打瓜	گازىر تاۋۇزى
dalaŋ	دالان
daliŋ	خۇرجۇن
daŋza < 当本	نېسى ھېسابات دەپتىرى
damlur	گۆش پىشۇرغاندا تۇۋاقنىڭ ئىككى چېتىگە قويۇلىدىغان ياغاچ
dawā(n)	سويلا، جىگدە قاقىدىغان ياغاچ
dawa -	ئارتىلا -، ئاش -
dawimaq	ئارتىلماق، ئاشماق
dawaŋ	ئارتىلىش، ئېشىش
dawat -	ئارتىلدۇر -
dawatmaq	ئارتىلدۇرماق
dawitiŋ	ئارتىلدۇرۇش
dē(r)t	دەرد
dexme qiliŋ	دەپنە قىلىش
det	ئەينەك ساقا
detidze	دېرىزە
dezman	دەزمال

destar	سەللە
dē(s)se -	دەسسە -
dē(s)simek	دەسسەمەك
dē(s)seʃ	دەسسەش
degdε -	ئەنسىرە -
degdimek	ئەنسىرىمەك
degdεʃ	ئەنسىرەش
degdεk	ئەندىشە
deŋgeduga	ساق دىۋانە
deŋgel	داڭگال
deɫpek	تەلپەك
deliz	پېشايۋان
dembɪ	قورساق كۆپۈپ، دەم سىقىلىش
dewala -	داۋالا -
dewalimaq	داۋالىماق
dewalaʃ	داۋالاش
dewit	ئاق ئۆيىنىڭ ئۈست يېپىنچىسى
dejxɑŋla < 得上 > -	كۆرەڭلە -
dejxɑŋlima	كۆرەڭلىمەك
dejxɑŋlaʃ	كۆرەڭلەش
dobaza ~ dowaza < 刀把子 (食品) >	هورنان
doxulur	قۇيرۇق سۆڭىكى
doxilɑŋ	دوغلاق
dotajʃi ~ durajʃi (رەۋش)	تەخمىنەن، پىلانسىز، قارسىغا
△ dotajʃila gep qi(li)p qaldinɔu	قارسىغىلا گەپ قىلىپ
	قالدىڭغۇ؟

dordaq	دورداي
dozo < 倒灶	روناق تاپمايدىغان
dō(w)suq	دوۋسۇن
doḅōla	چېقىمچى
doŋbirʃaq	مۆڭگەك
dowla -	دۆۋلە -
dowlimaq	دۆۋلىمەك
dowilaf	دۆۋىلەش
dupa	دوپپا
duzatmen	ئالماقاپ
duʃalʁu ~ duʃaq	مىلتىق شىرقى
duʃqar < دشوار. فى	قىيىن، مۈشكۈل
tuŋza < 墩子	گۆش چاپىدىغان دۆشە
øtʁskel	كۆرپە
lɔtʁxɛj	دېۋىرقاي
døʃ	دۆڭ، تۆپە
døge	دېۋە
døgi - pitɛ	دېۋە - پەرى
døŋge	كۆتەك، ھەرىلەپ قويۇلغان كۆتەك
døŋgyrʃɛk	يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ قۇرۇغان يىلتىزى
døm	ئۆرە، تىك
~ turmaq	ئۆرە تۇرماق
døjyz	يۈزى قېلىن
dy - dy - du - ty - ty - ty -	توخۇنى چاقىرىشتا قوللىنىلىدىغان
	ئۈندەش سۆز
dyr	دۈر (تەقلىد)

dyrt gojmaq	تىكىۋەتمەك، قاچماق
dygylyk	چەمبىرەك
dyŋge	دوقا ماڭلاي
dyŋgel	چوققا
de	ئا (كۆرسىتىش ئالماش)
debu ~ dewu	ئاۋۇ
de/naq	ئاشۇنداق
de/su	ئاشۇ
de/syt	ئاشۇ يەر
denε	ئەنە
deyt	ئاۋۇ يەر
dixā(n) ~ dexā(n)	دېھقان
dixmatla-	دۆشكەلە-
dixmatlimaq	دۆشكەلمەك
dixmatla/	دۆشكەلەش
diraj-	ھوشىدىن كەتمەك، قېتىپ قالماق
dirajmaq	ھوشىدىن كەتمەك
dirili/	ھوشىدىن كېتىش
digane	دېۋانە
digildej	چەنزىلەرنى تىكلەپ ياسالغان كەپە
dil(i)wo/	كالىنىڭ تىلىدا بولىدىغان بىر خىل كېسەللىك
diwidzε-	دېۋىتە -
diwidzimek	دېۋەتمەك
diwidzε/	دېۋىتىش
diwile -	دېۋىتە -
diwilimek	دېۋىنمەك
diwile/	دېۋىنىش

τ

τ alimaq

بوزەك قىلماق ، دەپسەندە قىلماق

τ awat

ئۆتەك ، چۈشكۈن

τ ε(hε)t

راھەت

τ øgē(n)

رەۋەن ، گۆشۈننىڭ يىلتىزى

z

zadεr < زردار . في	باي، پۇللۇق
zā(ʁ)ra ~ /ikarap	زاغرا
zak a	بوۋاقتى ئورايدىغان لاتا
zagal	زاۋال
~ gexti	زاۋال ۋاقتى
zaja	زاىە، ئىسراپ بولغان
zajaj	ئاجىز
zē(ɾ)dek	سەۋزە
zēdigal	زەدىۋال
zekʃi	باشلامچى، قوي پادىسىنى باشلىغۇچى سەركە
zambaqi // jaŋdεzε(n)	ھاۋارەڭ
	(قاراڭ: بە . ت . II . 2210 . زمباقى)
zotala - 糟踏 + la < خە	دەپسەندى قىل .
zotalimaq	دەپسەندى قىلماق
zotala/	دەپسەندى قىلىش
zor	① باتۇر، چېلىشقاق
	② يوغان، چوڭ
zugul	زۇۋۇلا
zətne	زەيتۇنە
zixo < 字号 خە	نامدار، باي
zilpu/	يۇپۇق
zilʃa	زىلچا، گىلەم

zimindar

ziwa

zijk ε /

دوپپىنىڭ زەر باسقان توقۇشى

زىلۋا

زەيكەش

sā(n) ~ saŋ	ئەھمىيەت، ئېتىبار، قىممەت
sapā(n)	ساپان
sapaq	تاشلاندۇق بالا
saxo < 傻货	يېرىم ساراڭ
sā(j)ra -	سائرا -
sā(j)rimaq	سائرىماق
sā(j)raŋ	سائراش
sarxoŋ < سرخوش . فى	ساراڭ قېتىش
sar sal-	① تاسقال -
sarsalmaq	تاسقالماق
sarseliŋ	تاسقىلىش
	② قىينالماق، قىينىلىش
sazikεp ~ sazigeɣ	تۈزكۈر
sassiq	سېسىق
saqara ~ saŋqara//sar	سار
saqun	خالاس، خالاسلىق
~ bo(1)maq	قۇتۇلماق
~ boluŋ	قۇتۇلۇش
sā(n)qi-	سەڭكىدە، ئېتىبارغا ئال -
sā(n)qimac	سەڭكىمەك
sā(n)qiŋ	سەڭكىش
sagap	ساۋاب

salba	① سالغا ② رهگه تکه
samā(n)	سامان
sandal	سەندەل
sajā(n)	تەرەپ
sajza < 筛子	غەلژۇر
sajmā(n)	سایمان
sē(ɾ)	سەر
sepko(n)	سەپکۈن
set	دەم، ئان
bit set	بىر دەم
ʃu set	شۇ ئان
set	پاتاڭدىن تۆۋەن بەلدىن يۇقىرى ئەزا
setme	تارتما، سىيرىتما
setkyʃyk	2- 3 ياشلىق سەركە
seksē(n)	سەكسەن
sē(ɾ)gē(n)ʃyk	تاغدىكى جەينەك، ئايلانما، سۇنىڭ ئايلىنىپ ئاققان جايى
sē(ɾ)gyntʃek	① سەگۈنچەك، ② بۆكنىڭ زىننەتلىرى بالا-چاقا
seŋget -	دققەت قىل -
seŋgetmek	دققەت قىلماق
seŋgitiʃ	دققەت قىلىش
seleŋgire-	ساڭگىلا -
seleŋgitimek	ساڭگىلىنماق
seleŋgiriʃ	ساڭگىلاش
seje < 菜芋	ياڭيۇ

sejle < 晒 -	قاقلا.
sejlimek	قاقلىماق
sejle/	قاقلاش
sot	داكا
sō(wu)tuq	سوۋۇتۇق، ھاردۇق
sotuq < سوتك . ف	ئاھاڭ
soxo	ماڭقا كېسەللىكى
sodaji	سەۋدايى
soro(n)	سورۇن
soʃet // soq nepes	سوغۇق، قىلىقى سوغ كىشى
soʃo(n)	دەرۋازىغا سېلىنىدىغان ياغاچ قۇلۇپ
soʃona	دەرۋازىنىڭ قۇلۇپ سولايدىغان تۆشۈكى
sō(ʃu)q	سوغۇق
soqa	كۈرۈشكا
soŋʃi	پۈتتىڭ سوڭى
soŋsar	تېيىن (ھايۋان)
soŋsara-	زوڭزاي -
soŋsar imaq	زوڭزايماق
soŋsar a/	زوڭزايىش
(سېل. بە. ت. II . 1970 . زونكا اولتورادو)	
soluma jiŋne	بۇلاپكا
somsa	سامسا
sono	غەلىتە
sonorqa -	ئەجەبلەن -
sonorqimaq	ئەجەبلەنمەك
sonorqa/	ئەجەبلىنىش

somē(n)	تاۋۇت قويۇلدىغان ئۆي
sowō(n)	سوپۇن
untuq sowō(n)	سوپۇن پاراشوكى
soja tij	ياۋا توڭگۇزنىڭ مەرگەن چىشى
sojsolj	مايسۇڭدىن تۇغۇلغان موزاي
suxsur	قوشماقئۆدەك
sura -	سورا -
surimaq	سورماق
suraʃ	سوراش
suz -	ئۈس -
suzmaq	ئۈسماق
suzuʃ	ئۈسۈش
suq -	يوشۇر -
suqmaq	يوشۇرماق
suquʃ	يوشۇرۇش
suqilet	چىپىلغاق
suga -	سۇۋا -
sugimaq	سۇۋىماق
sugaʃ	سۇۋاش
sumal	تاغار
sumuq	زەمچە
sødzε	سۆڭگەچ
	(سېل. بە. ت. III . 3749 . سوجى)
søtε	يەم - خەشەك ئېلىپ قويۇلدىغان لەمپە
søtø(n)	سۆرۈن
søzεʃgit	گەپكە كىرمەيدىغان ئادەم

sypε	سۇپا
sypytmøtε	بۇرغۇ (قۇلۇك قېپىدىن قىلىنغان كاناي)
syrē(n)	سۈرەن، چۇۋقان - سۈرەن
syrde-	ھودۇق -
syrdimεk	ھودۇقماق
syrdeʃ	ھودۇقۇش
syryk	توپ، توپ - توپ، گۈرۈھ
syw(y)ryndi	سۈپۈرۈندى
syz -	ئۈس -
syzmεk	ئۈسمەك
syzyʃ	ئۈسۈش
syzgεk	ئۈسكەك
sygē(n)	سۈكەن
syjze	پىننە
syjli - sala	سۇلھ - سالا
setiʃaʃ	تاۋار ئاشلىق
sert	تېشى، سىرتى
seriqquʃ // hujtquʃ	ئۈكە (قارىغۇ ياپىلاق)
	(قاراڭ: بە. ت. III. 4139. سىرىق قوش 树猫儿)
seri(q)jaʃ	سىرىق ماي
seʃe(n)	سېغىن (سېغىلىدىغان كالا)
seʃizʃā(n)	سېغىزغان
seliq	يېڭى كەلگەن كېلىننىڭ ئالدىغا قويۇلىدىغان نەرسىلەر
siper	قالقان
sipeʃ	لېچەك
sipuŋ < 刺蜂	ھەرە، ياۋا ھەرە

sidep	سەدەپ
sirtiq	خەۋەر
sirda-	سىرلا -
sirdimaq	سىرلىماق
sirda/	سىرلاش
sizlaŋ	سىزلام (كېسەللىك)
sikir -	سەكرە -
sikirmek	سەكرىمەك
sikiri/	سەكرەش
siɕunot	ئادەمگىياھ
sikilek	سېكىلەك (چاچقا قارىتا)
sigim	؟
sigimi joq	؟
siliɕda/tur -	سىلىقلاشتۇر -
siliɕda/turmaq	سىلىقلاشتۇرماق
siliɕda/turu/	سىلىقلاشتۇرۇش
sin	سىن، چىراي، تەلەت
sini jamā(n)	تەلەتى سەت
sijne < سىنە. ف	كۆكرەك، مەيدە
sijne bel	لېپتىك
sijnek	ئىككى ياشلىق چىشى ئۆچكە

س

سap	تېز، چاپسان
سapilaǵda-	شاپلاقلا -
سapilaǵdimaq	شاپلاقلىماق
سapilaǵdaس	شاپلاقلاش
سadza < 下家	خېرىدار
سaxسarma	پارچە - پارچە، كۆكۈم - تالقان
سaradzil	بىر خىل ئۆسۈملۈك
سala-	سەپ -
سالimaq	سەپمەك
سالas	سېپىش
سالdirap	شالدىرشاپ
سالbut	قىرغۇچ
سالamal kisel	بىرخىل كېسەللىك
سالaj	تېز، يۈگۈرۈك
سالajardi	داۋراڭچى (ئىد.)
سالepək	شاپاق، شۆپۈك
سالer	① شەھەر
	② قالتىس
سالer - سالer	ھەشقاللا
سالellek	گۆشنىڭ چاندىرى
سالeligā(т)	ۋالاقىتەككۈر، گېپىنىڭ تۇتۇرۇقى يوق
سالopur	شاخ - پۇتاق

ʃoʃa	بىرخىل شورپىلىق تاماق
ʃodruq	سويلا
ʃorwa~ʃō(r)wa	شورپا
ʃorwida-	شورپىلاندىر-
ʃorwidimaq	شورپىلاندىرماق
ʃorwidaʃ	شورپىلاندىرۇش
ʃolaʃ	شويلا
ʃom	داۋرالڭ
ʃomtʃi	كۆز - كۆزچى، داغۋاز
ʃurɕā(n)	شۇبىرغان
ʃurlima	كۆممىقوناق
ʃurlimaʃ	چالا كۆيدۈرمەك
ʃuɕunutte	شۇ يەردە
ʃunaq	شۇنداق
ʃørlɛ-	ئارىلاشتۇر -
ʃørlimek	ئارىلاشتۇرماق
ʃørlɛʃ	ئارىلاشتۇرۇش
ʃøltɛŋ	ۋالاقىتە ككۈر
ʃøltɛŋlɛ-	كاپشە - ۋالاقلا -
ʃøltɛŋlimek	كاپشماق
ʃøltɛŋlɛʃ	كاپشش
ʃølgij	شۆلگەي
ʃyptyr	سېسىق پۇراق، پوق - سۈدۈكنىڭ پۇرىقى
ʃyt	شۇ يەر
ʃyte	يىپەك
ʃyk	تىنچ، جىم

jamā(n) /ykqu?	بەك جىمغۇ؟
/yləsə(n)	سۈلەيسۈن (ھايۋان)
/yzi	ئاشۇ تەرەپ
/etiraq	شاتىراق
/ip	تورۇس
/idar	زىچ، قويۇق (شالاڭنىڭ ئەكسى)
/ira	كالا تېرىسى
/iraʁul	گەپ ئۆتمەس، قېلىن
/iraq ~ /etaq	پاچاق، پاقالچاق
/item	① سىرغىپ ئاققان سۇ ② شىرەم تۇغقان
/itla	شىللە، پاتالڭ، گەجكە (سېل. بە. ت. I . 171 . شىرلى)
/i/	① ساڭزا چوكسى
	② ئارغامچا تۈگۈنىنى يېشىدىغان مۇڭگۈز
/ikarap ①	شاكاراپ
/ikarap ②	زاغرا
/iket	شېكەر
/ik /in	ئۆتكۈنچۈك، بۇغداي، تېرىق قاتارلىقلارنى تاسقىغاندىن كېيىن قالغان قالدۇق
/ilwe	جىگدىگە ئوخشايدىغان بىرخىل مېۋىلىك دەرەخ
/im /an-	تىمىسقىلا -
/im /anmaq	تىمىسقىلىماق
/im /ini /	تىمىسقىلاش
/imiq -	شىمىق - (مېۋىلەرنىڭ سۈيى قېچىشى)
/imiqmaq	شىمىقماق
/imiqi /	شىمىقىش

ſiwɔzɛ-

ſiwɔzimek

ſiwɔziſ

ſijit

سبجد -

سبجماق

سبجش

شبهت

ƶadal-	قادال -
ƶadalmaz	قادالماق
ƶadilij	قادىلىش
ƶaraj - ƶuruj	ۋاراڭ - چۈرۈڭ
ƶaz-	قاز-
ƶazmaq	قازماق
ƶezij	قېزىش
ƶajfa	قاشا
ƶaldzaq	چىشى جەرەن
ƶalur	غەلۋىر
ƶandzuƶa	غانجۇغا
~ eriq	تارماق ئېرىق
ƶandzu qawaq	بوغۇم قاپاق
ƶajla-	چەتلە ، ، قاپ -
ƶajlimaq	چەتلىمەك
ƶajlaj	چەتلەش
ƶajmuq	قارا قالغىچ
ƶajnuq	قوتازنىڭ يەرلىك كالا بوقىسىدىن تۇغقان بالىسى (سېل . مون . hainug . مون - خە 529 - بەت)
ƶedzεp	① خەتكۈچ ② پۈكۈش
△ ƶedzεp sε(li)p qojdum kəŋlymge	كۆڭلۈمگە پۈكۈپ قويدۇم .

(سېلا. بە. ت. 1. 441. خلیجی)

Ծերեզ	ۋاراق
Ծոճուր	ھوجرا
Ծոճազ	مىلىتىق ئوقىنىڭ غوزىكى
Ծոճۇر	غەزەپ
Ծոճۇզ	قۇدۇق
Ծۈرۋەتچىلىك	غۇربەتچىلىك
Ծۈلճա	ياۋا قوينىڭ ئەركىكى، غۇلجا
ԾۈلԾۈر	چوناق، قۇلىقى كەمتۈك
Ծۈلۈپ	قۇلۇپ
Ծۈنچا	لوڭقا
Ծەճىر	قىتىغۇر
Ծەدىر	ھېجىر
Ծەمۈس - Ծۈمۈس	شالاپ - شۇلۇپ
Ծىدىچ	غۇڭشۇق، غىڭشىغاق
Ծىرճەك	غېجەك
Ծىلدیرա-	تېپىل -
Ծىلدիրիմազ	تېپىلماق
Ծىلدիրալ	تېپىلىش
Ծىمىسին -	قىزىقسىن -
Ծىمىسինմազ	قىزىقسىنماق
Ծىمىسینی	قىزىقسىنىش

q

qap	يالغان
qap ejtmaq	يالغان سۆزلىمەك
qapʃi	يالغانچى
qapqā(n)	قاپقان
qapilaq	قۇلاقچا
qatʃā(n)	قاچان
qā(j)ʃa	قايجا
qatʃar	يۈز، مەڭز
qatʃora ~ qotʃora	قارىغاي، ياغلىق قارىغاي
	(قاراڭ: بە. ت. III. 4020-بەت، ياغلىق قارىغاي)
qatʃoragyl	قارىغاي گۈل
qaxʃeraq	ئوشۇقنىڭ ئۈستى قىسمى
qaxʃi-	غاقلىدا .
qaxʃimaq	غاقلىدماق
qaxʃiʃ	غاقلىداش
qara - gydzyr	قارام، تەۋەككۈلچى، قارسىغا
qara jilim	يار يىلىم
qara ʃetiraq	كالىدا بولىدىغان بىر خىل كېسەل
qara jamā(n)	شەپقەتسىز، گىرى
qarsaq	تۈلكە جىنىسىدىكى بىر خىل ھايۋان
qarʃiʃ	قارغىش تەگكۈر، قارغىش
qarʃina	قارغىنا (ئوتۇن قىلىنىدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈك)

qarnijot uq	كاۋاۋچىن
qā(j)ri-	قايرد -
qā(j)rmaq	قايرماق
qā(j)ri/	قايرش
qatixat ~ xat	قارىقات، قات
qazā(n)	قازان
qazā(n)qirdi	قازانقىردى (سۇ ئۈستىدە يۈرىدىغان بىر خىل ھاشارات)
qazā(n)gyl	قازانگۈل
qa/	ئوردا خېنىملىرى تاقايدىغان زىننەت تاجىسى
qa/aj	قاشاڭ، مەسىس
qabaz	① قەغەز ② كارتا
qabdal	قۇرۇپ كەتكەن قومۇش
qabizappaq	زىل، ئىنچىكە
~ edem	زىل ئادەم
qaq	سۈيى قۇرۇپ كەتكەن كۆلچەك
qaqa/	يارىنىڭ قاتقان پوستى
qajqir	زار-زار
qalaq	ھورنى ساقلاش ئۈچۈن قازاننىڭ قىرغىقىغا قويۇلىدىغان نەرسە
qaltar	سۇس قارا
qaltar at	سۇس قارا ئات
qalʕaj	قالىغاي، چاققاقئوت
qalqa	ماڭلايچە، قالقا
qalibuluq	يېقىلغۇ
qanʕiq	قانچۇق

qawā(n)	قاۋان
qawaaq	① قاپاق (ئۆسۈملۈك) ② كۆزنىڭ قاپىقى
qawamaʃ	مايلىق كاكچا
qanaaq ~ qajnaaq	قانداق
qelqamʃiq < qelip - qamʃiq	قېلىپ - ئەندىزە
qot -	قات - قوش
qotmaq	قاتماق
qotuʃ	قېتىش
qottmaq	چۆكمە
qorʃaaq	قونچاق
qordaaq	قورۇق
qordaj	قورداي
qordajliq	تارلىق، ئىچى تارلىق
qo(wu)ɾba	قوۋۇرغا
qormal	دېھقانچىلىققا مەسئۇل ئەمەلدار (تارىخىي نام)
qoʃ	كويلا، تۈگمەننىڭ كويلىسى
oʃqawaaq	شاكىلىدىن ئاجرىتىلمىغان دان
qoʃlaŋ	ئاق ئۆيىنى باغلايدىغان يۈڭ ئارغامچا
qoʃiɕibar	نېرۋىسى سەل ئاجىز (ئىدى)
qoɕō(n) ~ ɕō(n)	قوغۇن
qo(wu)q	ئىشىك
qo(ɾ)qunʃaaq	قورقۇنچاق
qoŋɕaaq	يېڭى تۇغۇلغان بالا ۋە ھايۋانلارنىڭ پوقى
qoŋɕulaaq	سولاق
qoŋ qā(ɾ)ɕa	قاغىنىڭ بىر خىلى
qoŋŋuz	قوڭغۇز

qoŋur	قوڭۇر
qolluq	تۇتقۇچ
qoli emgeklik	ئوغرى (ئىدى)
qol juŋU /	قول يۇغۇش (بىر خىل ئوت)
qowur -	جەيلە - ، سۈركە -
qowormaŋ	جەيلەمەك
qowuru /	جەيلەش
△ piŋaŋni qowuru /	پىچاقنى جەيلەش
qojla -	قوغلا -
qojlimaŋ	قوغلىماق
qojla /	قوغلاش
qojo(n)	قويۇن
quduŋuj	ئايال قۇدا
qurtaŋ	قورساق
△ qorsiŋim dziq	قورسىقىم توق
qur /u	قورشاق، ياغاچتىن قورشاپ ياسالغان قوتان
qu(j)ruq	قۇيرۇق
qu /qo(n)	قۇشقۇن (ئىگەر جابدۇقى)
qulō(n)	قۇلۇن
qumba / ~ qum /ø /ek ~ qumteli	گىپى تولا (ئىدى)
quwaŋ	كاۋاك، بوش، قۇرۇق
qujmu /	ساغرا
	(قاراڭ: بە. ت. I . 1298 . قولى موج)
qujō(n)	قۇيۇن
qepi / -	تۇتاش -
qepi /maŋ	تۇتاشماق

qepiʃiʃ	تۇتۇش
△ ot qepiʃti	ئوت تۇتاشتى
qetʃiq ~ xetʃik	كانا
qere(n)	قېرىن
qesirmaq	ياڭاق، گازىر قاتارلىقلارنىڭ تاشقى پوستى
qeqiraŋ	تاقىر، تېتىراڭ
qeʃe(n)	قېلىن
qemiʃ	قومۇش
qemiʃot // qejinʃ(a)ot	قومۇشئوت
qejʃaʃ	قارىياغاچ
qejiq	قويلاردا بولىدىغان بىر خىل كېسەل
qeje(n)	قېيىن دەرىخى
qiptʃe	بىخ
qirto	ئورۇق - ئاۋاق
qirttiʃla -	قىرتتىشلا (چاچنى 2-قېتىم قىرىش)
qirttiʃlimaq	قىرتتىشلىماق
qirttiʃlaʃ	قىرتتىشلاش
qir-qir	كۆپ، تولا
qirmizaq	ئۆيىنىڭ تېمىغا نەرسە. كېرەك قويۇش ئۈچۈن چىقىرىلغان گىرۋەك
qir jeʃi	قاتتىق ماجىرا
qiznaq	قازناق
qizil ʃiwir	بىر خىل قىزىل توپا
qismaq	موزدۇزلۇق ئەسۋابى
qisir ~ tomuz	بىر يىل ئاغدۇرۇلماي دەم ئالدۇرۇلغان يەر
qisqaʃ	تۆمۈرچىنىڭ قىسقۇچى

qiqo - matfo

qinʻbir aq

qildirʻot

qina

qiniʻ

qijqaʻ

غەلۋە - غوۋغا

چەيدو، قىنگراق

قىلتىرىقئوت

پىچاق سالىدىغان غىلاپ

قىلىچ

قىمقاس

k

kā(τ)	پادشاھ یاساۋۇلى، قوغدىغۇچى
kapεr ~ kapirε	كافور
kappaŋ	كاپام
kā(n)tu	ئوغرى
kardā(n)	ئىش بىلەر، كاداڭ
kardaŋ	چوڭ سېۋەت
karsā(n)	ساپال قاچا، ئىدىش
kalta	كالتە
kalo	كالو، تۈرتەك
bit kalo jip	بىر كالو يىپ
bit kalo saŋza	بىر كالو ساڭزا
kaloto(n)	زەر يىپ
kaligir	ئېگىز پاشنا
kam	كەم
kā(τ)nejŋyk	بىر خىل قۇرۇت
kebgir	كەپكۈر
kep	① كېسەك قېلىپى ② رېپىدە
ketxuda	ئەر
kerge	پەن ئورنىغا تېگىگە رەخت تارتىپ قويۇلغان بۆشۈك
kerø ~ keŋyry	كۆپ، جىق
deslē(n)ŋyk	كەسلەنچۈك
keŋge ~ keŋgi	چاردىن كېيىن قالغان قالدۇق

kelpyk	كالبۇك
kelpido(n) ~ kē(l)piðo(n)	بۆرە سويمىسى
kelpo(n)	كەلكۈن
kemel	ئەجەل
kemeldyryk	① كونا زاماندىكى ئەمەلدارلارنىڭ بەلۋىغى ② ئاتنىڭ تۆشىگە تارتىلغان تاسما
kej < 块 >	كوي، يۈەن
ko me me	ئىتنى چاقىرىشتا قوللىنىلىدىغان ئۈندەش سۆز
kodek	ئۆسمۈر بالا، گۆدەك
kuŋ	دېدەك
køtel	پەس داۋان (قاراڭ: بە. ت. I . 174 . کوتل)
køtteŋ	ئەڭ ئاخىرقى، تۈگۈنچە
køŋ	ئايال، خوتۇن
△ øzle(r)niŋ køŋimu?	ئۆزلىرىنىڭ ئايالىمۇ؟ (قاراڭ: بە. ت. I . 1198 . كوجى)
køŋe	بۇغداي، قوناق، پۇرچاق، دادۇر، ئارپا، ماش قاتارلىقلارنى ئارىلاشتۇرۇپ ئېتىلىدىغان تاماق
køte	كورا
køtek	① كۆرەك، توي، بايرام، ② كۆركەم
△ baloŋniŋ køriki	بالاڭنىڭ كۆرىكى
køtte	جۈسەي
køzgi -	كۆزەت - ، نازارەت قىلىش
køzgimek	كۆزەتمەك
køzgi/	كۆزىتىش
køšō(j)	كۆسەي

køʃøk	كۈن نۇرى ئانچە چۈشمەيدىغان جاي
køʃy-	كۈيۈش -
køʃymek	كۈيۈشمەك
køʃyʃ	كۈيۈشۈش
køʃige	توي كېچىسى ھوجرىغا تارتىلىدىغان توساق، كۆشۈگە
køk pitek	بىرخىل ئوت
køkʃilik	كوكتاتچىلىق
køksø	① يۆتەلگەك ② قويدا بولىدىغان بىرخىل كېسەل
køkle - //ʃetʃitε -	سەكرە - (ئېگىزگە سەكرەش)
køklimek	سەكرىمەك
køkleʃ	سەكرەش
køkø(n)	كۆكۈيۈن
køkiʃken	كەپتەر
køge	كۈيە، ياغاچ كۆمۈر
køgē(n)	ئىركەك ئۆردەك
kø(k)gyl	كۆككۈل (بىرخىل دورا ئوت)
køl(y)ge	سايە
kølmek	كۆلچەك
kømek ~ kimek	دالدا، دالدا جاي
kōne	كونا
køndyk	لاي ساندۇق
køjeʃ	تاماقنىڭ ئىس تارتىپ قېلىشى
køjyk ~ køwyk	كۆپۈك
køjyndi	كۆيۈندى، كۆيگەن نەرسە
kypkek ~ kypek	يېڭى تۇغۇلغان قوزا، ئوغلاقلارنىڭ تۇرىدىغان جايى

kyтe	ھويلا، قورۇ
kyтyt	ئات پىتى
ky /tyŋgyr	كۈچلۈك، ساغلام كىشى
kylytyk	بۆشۈكنىڭ كۈلتۈكى
kylgε /	كۈلگۈنچەك
kyjmen - // bultun -	شۇغۇللان - ئەرمەك بول -
kyjmenmek	شۇغۇللانماق
kyjmini /	شۇغۇللىنىش
kyjə ①	كۈيۈ، ئەر
kyjə ②	مىتە قۇرت
kepi /	كەش
kepila -	غىڭشىد -
kepilimaq	غىڭشىماق
kepila /	غىڭشىش
kerik	سۇنىڭ كۆپۈنگۈ ئورنى
kipinek	كېپىنەك
kiʃata	كىچىك دادا
kiʃine	كىچىك ئانا
kitse(n)	كىرسىن
kitwε	گىرۋەك
kizεk	كېزەك، دوپپىنىڭ كېزىكى
kisεk	كېسەك
kisεl	كېسەل
kikε /	كېكەچ
kikitε ~ kikit(ε) ot	كەكرە
kikilik	كەكلىك

kile(n)		كېلىن
kilit		ئاچقۇچ
kiligij	چالا گەپ قىلىدىغان ئادەم	تىلى كەمتۈك،
kimirʃek		كۆمۈرچەك
kiwek		كېپەك
kije(n)		كېيىن

gapji-	ھاۋشە -
gapjimaq	ھاۋشماق
gapjiʃ	ھاۋشش
△ it gapjijttu	ئىت ھاۋشىۋاتىدۇ
gada - gudu	مۇنەك - مۇنەك
gado	تېرە ئەيلەگەندە ئۈستىدىكى ماينى تازىلايدىغان ئەسۋاب
gata	كىر، پاسكىنا
gaʃet	غەم، ئەندىشە
gaga	گۇۋاھ
gagajim, gagajiŋ, gagasi	
gago	ئەقىلسىز
gaŋ	① ۋالڭ ② پولات
gaŋliʃot	قوچاققول (بىرخىل دورىلىق ئۆسۈملۈك)
galmus	دۆت
gawu	بەزى
gex ~ gax	ۋاقىت
gexte	قىشلىقى كىيىدىغان چوڭ تېرە پايپاق
gexliq	ۋاقچە
gexwe	ۋەخپە
gedε	ۋەدە
gediʃ tapmaq	بىرەركەسىپنىڭ يولىنى تاپماق
geldεŋ	بېشىنى چايقاپ ماڭىدىغان كىشى

gelle	گەجگە، گەدەن
gem	دەرد، ئاغرىق
gemlen-	ساقسىزلاز -
gemlenmek	ساقسىزلانماق
gemliniʃ	ساقسىزلىنىش
gejto < 拈头 < خە	يالغۇز كالىلىق بويۇنتۇرۇق
gowal	بىچارە
gupa	ۋاپا
gupasi joq	ۋاپاسى يوق
gumā(n)	گۇمان
gumandar	سېزىك
gumbat	گۈمبەز
gødege	ئوڭدسىغا
Δgødegisige øryly(p)ketiptu	ئوڭدسىغا ئۆرۈلۈپ كېتىپتۇ
gødiʃ tapmaq	روناق تاپماق
gøzyr	ۋەزىر
gøsmε	غەيۋەت
gøsijet	ۋەسىيەت
gøʃøne	گۆشۈنە (بىرخىل ئۆسۈملۈك، بۇنىڭ يىلتىزى «رەۋەن» دېيىلىدۇ)
gølle-	گوللا -
gøllimek	گوللىماق
gølleʃ	گوللاش
gøwεr	گۆھەر
gydzyr	قارا، قاراڭغۇلۇق
gyd rεt	گۇمان

gyse	ۋاسا
gygyt	گۈڭگۈرت
gylɛmʃiwa <	گۈلەمشۋا (بىر گۈلنىڭ نامى) گۈل ھمىشەبھار. فى
gyldyrhā(n) ~ gylrchā(n)	تاغ رەيھىنى
gylsuruq	قىزىلگۈل
gidɛrɛ-	گىدەي -
gidɛrimɛk	گىدەيمەك
gidɛrɛʃ	گىدىيىش
gidɛŋ	غادايقاق
gir	جىڭ (ئېغىرلىق ئۆلچىگۈچى ئەسۋاب)
girɛ	گىرە
gizɛndɛ//iʃɛk	سېرىق ئېشەك
gizir	گېزىت
gila -	سېغىن - ، ئەسلە -
gilimaq	سېغىنماق
gilaʃ	سېغىنىش
gilan	تاغدىكى ئادەم ماڭالمايدىغان سىلىق تىك تاشلىق جاي

lapqurt	لاپتۇت
laxsa//sirdaga	تویماس، ئوپقان
lasa	لاخشا ~ لەخشە
laqa	كاتاڭ
laqam	لەقەم
lan̄ta < 榔头	تام سوقىدىغان سوقما
lāl ~ nāl	نال، ئۆتۈكنىڭ نالى
lalaq	ئەركە - نابىناق
lalo < 拉落	زەمبىل
laliqazaq	لەيلىقازاق، لەيلىقازاقگۈل
lamba ~ lambat/ā(j)	لامباچاي (بىرخىل ئوت)
lajla-	قەيدا -
lajlimaq	قەيدىماق
lajlaf	قەيداش
lep	تېز، چاپسان (ھالەت تەقلىدى)
lē(ŋ)puŋ < 凉粉	لەڭپۈڭ
let	خىجالەتچىلىك
lɛŋzɛ < خە	يارغۇنچاق
lē(g)lek	لەڭلەك
lē(g)lek qaxti	لەڭلەكقاقتى (بىرقۇشنىڭ نامى)
leli/ø	گېپى جىق، تېتىقسىز ئادەم
lē(g)mē(n) < 凉面	لەڭمەن

lɛmbɛr	لېمبۇلىق
lɛmʃi -	لۆمشە -
lɛmʃimɛk	لۆمشىمەك
lɛmʃiʃ	لۆمشىش
lɛmʃitɛ -	سىرغىدە -
lɛmʃitimɛk	سىرغىماق
lɛmʃitɛʃ	سىرغىش
lɛmʃitɛp aqqan su	سىرغىپ ئاققان سۇ
loxɔ	سېمىز، دوغىلاق
loxɔla ~ noxɔla	نوخۇلا
loqɑq	سامان غوللۇق بىرخىل ئۆسۈملۈك
lolɑŋ	ئالچىغان
lokta//bøkɛ(n)	تۆگىنىڭ لوككىسى
lɔŋgɛʃlɛ - //diŋgɛʃlɛ -	ئاسقاقتا -
lɔŋgɛʃlimɛk	ئاسقاقتىماق
lɔŋgɛʃlɛʃ	ئاسقاقتاش
lyŋgɛ	لۆڭگە
lyjɛ - < 累 + lɛ	ھار -
lyjlimɛk	ھارماق
lyjɛʃ	ھېرىش
lɛʃɛ(n) ~ latʃɛ(n)	لاچىن
lewita -	بوشا - ، بوشاش -
lewitimaq	بوشاشماق
lewitaʃ	بوشاشش
lipɛk	لېپەك
litʃɛk	چوڭ باش ياغلىق

ligē (n)
liṅḡirṡaq

لېگن
لېگرتاقتاق

m

map < مو . ه	ئۆلۈپ كېتىش، يوقىلىش
māta -	كولا.
matimaq	كولسماق
mataf	كولاش
mā(n)ta < 馒头	مانتا
mā(r)dzā(n)	مارجان
mađzi - gudzu	ۋاراڭ - چۈرۈڭ
maxat	پاناق
maxtum	ماختانچاق
maxretlik ~ maqratliq	قەبرىستانلىق
maxola	ئاتخانا
mā(ɕ)dur	ماغدۇر
mađiŋ < 马灯	پانار
mar gde -	مۇبارەكلە -
mar egdimek	مۇبارەكلەمەك
mar egdef	مۇبارەكلەش
marq(a)ɔ(ɕ)laq	مارقا ئوغلاق، كەچ كۈزدە تۇغۇلغان ئوغلاق
maze	مەزە، نازۇ - نېمەت
maziliq	مەزىلىك
mazuz	پەخىر، ئىپتىخار، مەغرۇرلۇق
△ mazuzluɕunde(n) mā(h)rum bolarsē(n)	مەغرۇرلۇقتىن مەھرۇم بولارسەن.

masqira	مەسخىرە
masqaaq	پاقالچاق
maso < 马勺 < خە	سەي قورۇيدىغان ساپلىق
masiq < 麻绳 < خە	ئارغامچا
maida	تاپسا
maidar	ماڭدار (بىرخىل ئوت)
maiga	ماڭقا
mal - warā(n)	مال - ۋاران
man-	مىلە -
manmaq	مىلمەك
manaf	مىلەش
△ nanni suba mandi	ناننى سۇغا مىلمىدى
mana -	ئاتنى كېچىدە بېقىش
manimaq	
manaf	
mano taf // heqiq < 玛瑙 < خە	ھېقىق
majsuŋ	غايىنۇقتىن تۇغۇلغان موزاي
majdaŋ	چاقچاق
majbaq	مايماق
(قارالغۇ: بە. ت. I . 2296 . مايغاق)	
majmo(n)	مايمۇن
majnaq ~ mastaq ~ masnaq	مۇشۇنداق
met er	تۆڭىلەرنى باشقۇرغۇچى ئەمەل نامى
medzgi	باچكا
mē(h) r ep	مېھراب
mergajit	مەرۋايىت

mezit		مەزىت
mes(1)et ~ mes(i)at		مەسلەھەت
miηxǝ(n)		مەڭخان (ئادەم ئىسمى)
miηdigiγ		مەڭدىگەك
meηku		يېشىغا يەتكەن (قويغا قارىتا)
meηgiset ~ beηgiset <	نىڭى سر . فى	ئۇنتۇغاق
mē(hel)le		مەھەللە
mē-mēm ~ mē-mēm	پاھ - پاھ، ئەجەبلىنىشنى بىلدۈرىدىغان	ئۈندەش سۆز
mendit		مۆلدۈر
menyʃ		يەرلىك
~ kala		يەرلىك كالا
~ qoj		يەرلىك قوي
moturxej <	猫头鞋 خە	ئۈستى كەشتىلىك، تېگى ياغاچتىن قىلىنغان خەي
mō(n)ʃaq		مونچاق
qizil mō(n)ʃaq	(بىر جەمەتنىڭ لەقىمى)	قىزىل مونچاق
moʃunek		موچىن
moxaza <	帽子 خە	دوپپىنىڭ ئالدىغا تاقىدىغان زىننەت بۇيۇمى
moxulja		گاراڭ
mordi		مۇردا، مېيىت، ئۆلۈك
moten		دەريا
morxat // zitiq		زىرىق
moluη		چىگىش، قالايمىقان (چاچقا قارىتىلىدۇ)
monaq ~ manaq		مۇنداق
monoxej <	模拟黑 خە	قارانچۇق

murduz < 门轴 < خە	بوسۇغا
murtara-	تىكىلە (تىكىلىپ قارماق)
murtarimaq	تىكىلمەك
murtaraf	تىكىلىش
musijwet	مۇسبەت
muʃ	مۇشت
muqida-	چارچا . ، قاشار-
muqidimaq	چارچىماق
muqidaʃ	چارچاش
(سېل . بە . ت . I . 463 . موقايدو ، II . 2046 . موقارايدۇ ، II . 2045 ، 2172 . موقاتادو ، II . 1856 . موقورلايدو)	
muʃquj < 面糊 < خە	شىلىم
mumpuq	① ئىچ مەجەز ② مەخپىي
munaza	ئەتىۋار ، ئېتىبار
Δjʃekke munaza qi(1)saʃ oqurba ʃiʃur ئېشەكنى ئەتىۋارلىساڭ ، ئوقۇرغا چىچىدۇ .	
munʃiza	مۇنچىۋالا
munu-	ئالجد . (قېرىپ ئالجماق)
munumaq	ئالجماق
munuʃ	ئالجىش
mujatbolmaq	نېسىپ بولماق
mujatliq	خاتىرە بۇيۇم ، يادىكارلىق
mətysyp	مۆتىسىپ (تارىخىي ئەمەل نامى)
məsə(n)	قۇلاقنىڭ كۆمۈرچەك قىسمى
məkərə	ئاۋاق ، جىۋەك
møge	مېۋە

møge - ŧøge	مېۋە - چېۋە
mølke syji	زەمزمە سۈيى
mønøte -	پەسەپ -
mønøtimek	پەسەيمەك
mønøteſ	پەسەيش
mytgy-	مۇدۇرۇل -
mytgymek	مۇدۇرۇلمەك
mytgyſ	مۇدۇرۇلۇش
myzlek	مۇزدەك
myzlek su	مۇزدەك سۇ
me(h)ri - ſepqet	مېھىر - شەپقەت
midiq	مىتىق - مىتىق، مىت - مىت (ھالەت تەقلىدى)
mitðezep	سوت باشلىقى (تارىخىي ئەمەل نامى)
nitðemze	ئۇششاق سۆز ئادەم
misij	كۈل رەك
mike < ۋە >	قارا سىياھ
mikit - ŧikit	ئۇششاق - چۈششەك
milis	مەشرەپ
mije	مېگە
mijde	مەيدە
mijli	مەيلى
mijmā(n) // me(h)mā(n)	مېھمان

n

nā(n)	نان
naparṁma ~ naperṁma	بىنەپىشەرەڭ
nā(n) tʃøkyʃ	چەككۈچ
naɕ aŋ	ئاجىز
nā(ɕ)ra	ناغرا
narindzi	توق قىزىل
(قاراڭ: بە. ت. II . 3200 . نارنجى)	
naʃigit ~ naʃygyt	لاخشىگىر
nam	نەم
namaʃʃam quʃqitʃi ~ ʃamquʃqitʃi	بويىنى قارا، بېشى ئاق قۇشقاچ
namet	نېمەت
namē(h)rem	نامەھرەم
namʃuq	نەم خۇش
namit en	بىر خىل ئوت
najtaq	قاچۇرا، دەرەخلەرنىڭ يىلتىزىدىن ئۆسۈپ چىققان ئوتىسى
net	قەيەر
netʃε	نەقىش
netwe - nutwa	نەۋرە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار
nemitʃa	نەملىك جاي
nop	ئىش - كۈچ
nopbas -	ئەيمەز -

nopbasmaq	ئەيمەنمەك
nopbesiʃ	ئەيمىنىش
nor	كۆل
noʃoltiʃi	تۆت تەرىپى تاش بىلەن قوپۇرۇلغان ئاكوپ
nola - < 闹 + la	مۇجۇ -
nolimaq	مۇجۇماق
nolaʃ	مۇجۇش
nurʃo(n)	نۇرغۇن
nurma	قوقاس، ئۆلۈك توپا
nøbet	قىران، ياش
nøtøtε - //nøtεtε -	گاڭگىرا -
nøtøtimek	گاڭگىرماق
nøtøtεʃ	گاڭگىراش
nyʃyk	قانداق
nizit	نەزىر
nizit - nuzutεt	نەزىر - چىراغ
nime	نېمە
nimine	نېمە

h

hara ~ hare	ھەرە (ياغاچچىلىق ئەسۋابى)
hasar // sepil	شەھەر سېپىلى
hajða	ھاڭگا
hajðirt	ھاڭگىرت
hajgame	ئاۋارىچىلىك
	(سېل. بە. ت. I . 1416 . ھىكەمەلىق)
halga	ھالۋا
halgaji	سېرىق رەڭ
hamat qilmaq	پەش قىلماق
hamnam	تىنجىق
hamu	جۈمۈ
handūr ga	ھاندۇۋا
hajgā(n)	ھايۋان
heptir eŋ	ئۆزگىرىشچان
hettem	ئۆكتەم، ھاكاۋۇر
hedz ep	باشقىچە، ئۆزگىچە
hedz eŋge	ئىلەڭگۈچ
heqidet	ھەقىقەت
heqil	ئەقىل، ئەقلى
△ heqilliq	ئەقىللىق

△ heqilsizða bē(r)gē(n) nā(n) zaja

ئەقىلسىزغا بەرگەن نان زايە.

hejde -	هەيدە -
hejdimek	هەيدىمەك
hejdeŋ	هەيدەش
hejdet̪ha ~ et̪det̪ha	ئەجدىھا
hor	چوڭ ياغاچ ھاۋانچا، كېلە
horunluq	ھەرىكەتچان ئورۇندۇق
hosma	ئوسما
hoŋ-hoŋ	كالىنى چاقىرىشتا قوللىنىلىدىغان ئۈندەش سۆز
hoga	ھاۋا
hogaz	ئويۇق
hogā(n)ʃa	ھاۋانچا
hoguna	جەرەننىڭ ئەركىكى
	(سېلا. بە. ت. III . 4255 . خوانا)
hoŋ	نشان ئۈچۈن تاش بىلەن قويۇرۇلغان دۆۋە
homur	ئۆمۈر
honus	چوقۇم
hødzε - // nødzε -	گۈمۈرۈل -
hødzimek	گۈمۈرۈلمەك
hødzεŋ	گۈمۈرۈلۈش
hyl -	ھۇل، تەپت -
△ otni hyli	ئۇنىڭ تەپتى
hepiz	ھاپىز
hezizla -	ئەزىزلە -
hezizlimaq	ئەزىزلىمەك
hezizlaŋ	ئەزىزلەش
heliki	ھېلىقى

hejip	گەیب
hitliŋ	گوموش
himidyk ~ jimidyk	نان قېپى، يېمىدىخور
hine	يەنە
hijrā(n)	ھەيران

opqā(n) // rohā(n)	تویماس، ئوپقان
opla - // hōpla -	ئوتلا. (سۇغا قارىتا)
oplinaq	ئوتلىماق
oplaʃ	ئوتلاش
opur	ئوپمان
opur - ʃuqur	ئوپمان - دۆڭ
ō(1)tur-	ئولتۇر-
ō(1)turmaq	ئولتۇرماق
ō(1)turuʃ	ئولتۇرۇش
oxtaʃ	بەشتاش
oɾaj	باشتىكى چاشنىڭ چۆگۈلمىسى
oro(n)	ئورۇن
ozokø(n)	ئوزاكۈن
oʃul -	سۈز - ، ئوشتۇل -
oʃulmaq	سۈنماق
oʃuluʃ	سۈنۈش
oɬu -	ھۆ بول -
oɬumaq	ھۆ بولماق
oɬuʃ	ھۆ بولۇش
oq	① ئاق ئۆيىنىڭ تۈڭلۈكىگە بېكىتىلىدىغان ياغاچ
	② ئۈلۈش، ھەسسە
oqtarʁa	ئوپمان - دۆڭ يەر

oqoro(ɔ)	ئوقرۇق، سالما (مال توشۇشتا قوللىنىلىدۇ)
oqoroq // Juruq	مېۋە قېقىشتا ئىشلىتىلىدىغان ئۇزۇن تاياق
oqonā(n) < aq un nan	ئاقنان
ogal	ئۇۋال
oŋɔul	پالتا، كەتمەن قاتارلىقلارنىڭ ساپ ئورنىتىدىغان ئورنى
ō(ɔ)lā(n)	ئوغلان، باتۇر، مەرد
olat ~ olad	ئەۋلات، ئەۋلاد
ō(ɔ)laq	ئوغلاق
olpaŋ	كونا كارىزلارنىڭ يارداڭلىقلىرى
olja -	قاچ -
ojlmaq	قاچماق
oljaʃ	قېچىش
ojmā(n)	ئويما
ojniɔulʃ	خەتنەك، چىلگە
ojoq	كەشتە نۇسخىسى

udusqa -	چۈشەكە -
udusqimaq	چۈشەكمەك
udusqaj	چۈشەكەش
udzot	جەمەت، ئەۋلاد
△ uluᅛ - uđzotiniz	ئۈرۈق - ئەۋلادىمىز
utʃla -	① ئۇزارت - ، ئۇچلا. ② تاسقىماق
utʃlimaᅇ	ئۇزارتماق
utʃlaj	ئۇزارتىش
△ tʃapanni jertini utʃla	چاپاننىڭ يېڭىنى ئۇزارت
△ unni utʃla	ئۇنى تاسقا
utʃmaq	جەننەت
utʃqurul	ئالدىنقى قاراۋۇل
uxa	تايىن
△ uxasi joᅇ jert	تايىنى يوق يەر
udum	شۈملۈق تىلەش
△ udum qi(1)saᅇ ulutsen	شۈملۈق تىلەشكە ھۇۋلايسەن
urwaljert	دەم ئالدۇرۇپ تېرىلىدىغان يەر
uzo(n)	ئۇزۇن
usqā(n)	ئۈستىخان
uʃqunda	ئۇچقۇن
uᅇunyttε	ئۈيەردە
ula -	ھۇۋلا -

ulimaq	ھۇۋلىماق
ulaʃ	ھۇۋلاش
ulaq	ئۇلاغ
△ at - ulaq	ئات - ئۇلاغ
umaj	ئورۇقدان
umun -	ئومۇن -
umunmaq	ئومۇنماق
umunuʃ	ئومۇنۇش
untuq sowo(n)	سوپۇن پاراشوگى
untʃiza	ئۇنچىمۋالا
ujqaʃ -	قاملاش -
ujqaʃmaq	قاملاشماق
ujquʃuʃ	قاملىشىش

øp -	سۆي -
øpmek	سۆيمەك
øpyʃ	سۆيۈش
øtkē(n) - kεʃkē(n)	ئۆتكەن - كەچكەن
øtkεtme	ئۆتكەمە
ødε-	① ئاتنىڭ بىر ئالدى، بىر كەينى پۈتىنى قوشۇپ باغلاش
	② ئۆرەدىمەك
ødimek	
ødεʃ	
ødek	ۋاپا، مېھىر، كۆيۈم
ødeklik	ۋاپادار، كۆيۈمچان، مېھرىبان
ødi	تاغنىڭ تىكرەك كەلگەن جايى
ørε	خۇددى، بەئەينى
ørmekʃiwē(n)	ئۆمۈچۈك
øreskel	ئاجايىپ، غەلىتە
Δ øreskel adem	غەلىتە ئادەم
øzlē(ɾ) ~ øz(l)iri	ئۆزلىرى (2. شەخس بىرلىك شەخس ئالمىشى)
øz(l)ir(i)lē(ɾ) ~ øzlē(ɾ)lē(ɾ)	ئۆزلىرى (2. شەخس كۆپلۈك ئالمىشى)
økerke	چىرايلىق، ئوماق
Δ ~ ʃoŋ wo(lu)ptu	ئوماق چوڭ بوپتۇ
øksyk	ئۆكسۈك، كەملىك

Δjar øksygi jardın
jari bolmisa qajdin (ماقال)

øgē(n)

Δ øgē(n) ŧixmiðaj

øgø(n)

øgij

øηετ

taʃ ~

iʃ~

øηkεj-

øηkεjmek

øηkijiʃ

(قارالڭ: به. ت. I . 1556 . اونك كيب تورادو)

øηgyr

øl

øljibɑʃ

øndzε -

øndzimek

øndzεʃ

øntʃyk

øwετ

øjleη

ئېۋەن، كەمچىلىك، ئۇقسان

ئۇقسان چىقىمىغاى

ئۆگۈن

ئۆگەي

پەش، چاپاننىڭ پېشى

تاش پەش

ئىچ پەش

ئېڭىش -

ئېڭىشمەك

ئېڭىشىش

ئۆڭكۈر

ھۆل

ھۆل ياغاچ

(قارالڭ: به. ت. II . 2530 . اول)

ئاتلا - (كۈنگە قارىتا)

كۈن ئاتلىماق

كۈن ئاتلاش

ئالچۇق، كەپە

كۈنگەي

سازلىق

y

yt	ئۇ يەر
ytte	ئۇ يەردە، ئۇ ياقتا
yt - ~ it -	يىت -
ytmek	يىتمەك
ytyj	يىتىش
ytet -	يىتتۈر -
ytetmek	يىتتۈرمەك
ytyryj	يىتتۈرۈش
ydzøre	جۈپت، جورا
ydzyre	ئۈجۈرە، ھەق
yʃek	ئۈچەك (بىر قىسىم ھايۋانلارنىڭ قىشلىق ئۇيقۇسى)
yʃøge	ئۈچەي
ydε -	ئۈدە -، قوزغال -
ydimek	ئۈدىمەك
ydεj	ئۈدەش
yrkyni	ئۇ كۈنى
yz	① يۈز، ② ماي، ياغ
Δ aʃniŋ yzi	ئاشنىڭ يۈزى
yzεŋgilik	ئۈزەڭگىلىك (ئەزا)
yʃkyr - ~ yʃkεr -	ئىسقىرت -
yʃkyrmek	ئىسقىرتماق
yʃkyruj	ئىسقىرتىش

ylgyrdze

ئۈلگۈچە

ylgyrʃe

ئۈن تارتىش ئۈچۈن ئالدىن تەييارلانغان ئاشلىق

yndze

ئۈنچە

ymbet

ئارزۇ، ئۈمىد

△ ymbet qi(1)saŋ gumbat qopudu

ئۈمىد قىلساڭ، گۈمبەز تىكلەندۈ.

w

wazaj - kazaj ~ wala - kaza

waj - waj

waj - wuj

ۋاھا-كازا

ۋاي - ۋوي

قارا ھەرىنىڭ ۋىڭلىدىشى

edzirt -	تازىلا -
edzirtmaq	تازىلىماق
edzirtiſ	تازىلاش
edziriqot	ئاجرىق ئوت
edirǝā(n)	كىچىك تاغ تىزمىلىرى
erqiſ - ~ etiqiſ -	قېرىش - ئېرىگەش -
erqiſmaq	قېرىشماق
erqiſiſ	قېرىشىش
eriq	پۈتۈنلەي
eſnaq ~ enaq	ئاشۇنداق
eǝirboj	ئېغىر ئاياغ
eǝina	ئاغىنە
eke(n)zize	ئاندىن كېيىنرە
eliſ -	ئالماش -
eliſmaq	ئالماشماق
eliſiſ	ئالمىشىش
ewu	ئاۋۇ
ejiq -	ھېيىق - ، ئۇيال - ، تارتىد -
ejiqmaq	ھېيىتماق
ejiqiſ	ھېيىقىش

i

it -	يىتە
itmek	يىتمەك
iti/	يىتىش
itat	ئىتائەت
△ obulni itatibka otti	ئوغۇلنىڭ ئىتائىتىگە ئوتتى
itek	ئېتەك
itlik	① ئىتتىك، چاپسان ② ئۆتكۈر
idzik	ئامراقلىق
ixʃam	تېز، چاققان
id	ھىد، پۇراق
idē(τ)	ئىدەر
idet	پەرھىز، ئىدەت
△ ~ tutmaq	پەرھىز تۇتماق
idτək	ياغاچ قىرغۇچ (تېرە ئەيلەشتە ئىشلىتىلىدۇ)
idit em	ئوڭغۇل - دوڭغۇل، يول - يول
idi - gupa	ئۈچۈر، دېرەك
△idi - gupasi joq	دېرىكى يوق
it enʃε	ئەرەنچە
irdzaxo	ئىرجايغاق، كۈلۈپلا يۈرىدىغان ئادەم
irkasʃa	بوشاڭ
izek	بىر نەرسىنىڭ جۈپى
iske -	پۇرا -

iskimək	پۇرماق
iskεʃ	پۇراش
iʃεʃ	ئىشەنچ
iʃεk	سېرىق ئېشەك
iʃektikē(n)	ئېشەكتىكەن (بىر خىل ئۆسۈملۈك)
iʃtā(n)	ئىشتان
iger	ئېگەر
igē(n)	ئېگەن
igiʃε	ئېگىچە
igilʃā(n)	ئېگىلىشچان
iŋʒirʃaq	لىڭگىرچاق
iŋgaŋ	تۆگىنىڭ چىشى
iŋgek	ئېڭەك
ilā(n)	يىلان
iltiz	يىلتىز
ilqa	يىلقا
ilkεʃ -	يېتىشىۋال -
ilkεʃmək	يېتىشىۋالماق
ilkiʃiʃ	يېتىشىۋېلىش
illa -	ياقتۇر -
illimaq	ياقتۇرماق
illaʃ	ياقتۇرۇش
ilmā(n)	ئىلمان
iloxʃa	ئىلىك تەلە (تۇرمۇشقا چىققان قىزغا ئانىسى تەييارلاپ بېرىدىغان بوخچا)
ilo(n)	سانجاق، سانجاق چىۋىن

ilwε	يىلۋا، زىلۋا، ئىنچىكە
inen -	ئىشەن -
inenmek	ئىشەنمەك
ininiʃ	ئىشىنىش
ilwiz	يىلپىز
ilik	يىلىك
imbε	پارول
imiz -	ئېمىت -
imizmek	ئېمىتمەك
imiziʃ	ئېمىتىش
in ①	ئىلان قاتارلىقلارنىڭ قىشلىق ئۇيقۇغا كىرىش ئورنى
	① ئىن (ھايۋانلارنىڭ تېنىدىكى ھەزىم قىلمىغان يېمەكلىكى)
in ②	② تېخى سورۇلمىغان بۇغداي
inε	ئاپا
nek	مالغا بېسىلىدىغان تامغا
indza - i(n)dzimaruuq	ئورۇق
indzedzε	ئورۇق، ئاۋاق
intʃixla -	ئىنجىقلا -
intʃixlimaaq	ئىنجىقلىماق
intʃixlaʃ	ئىنجىقلاش
intʃi buruuq	سىركە پىياز (ئىد.)
inde(n)	ئىندىن (4-كۈن)
inla - //puta -	پۇرا -
inlimaaq	پۇرماق
inlaʃ	پۇراش
inige	ئېمىك ئانا (ئىنىكانا)

(قاراڭ: بە. ت. I . 1193 . اينەكا)

iwadət

ئىبادەت

ijle -

ئەيلە.

ijlimek

ئەيلىمەك

ijleş

ئەيلەش

ijlek

ئەيلەك، تېرىنى ئەيلەپ چىقىرىش

j

jaba < 吧 吧 < خە	گاچا
jappaŋza	پەر بېغىرلاپ ئۆسىدىغان بىر خىل ئوت
japʃaŋ	ياپشاڭ، ئوڭغاق (بىر خىل ئوت)
jat - jupur	يات، تونۇشمايدىغان
jā(n)ʃ -	يانچە -
jā(n)ʃmaq	يانچىماق
jā(n)ʃiʃ	يانچىش -
jā(n)ʃuq	يانچۇق
jaxo~jaŋxo < 火 洋 < خە	سەرەڭگە
jada	يامغۇر - يېشىن، قار - يامغۇر
△~jabmaq	قار - يامغۇر ياغماق
jadaj - ʃudaj	ئائىلاج، ئارانلا، ئەپلەپ - سەپلەپ
jaʃ	چامغۇر
jaburʃaq	قول تۈگمىنى، يارغۇنچاق
jaqa	پەر ئىجارىسى
jāqa -	چايقا -
jaqimaq	چايقىماق
jaqaʃ	چايقاش
jaqatiʃ	ئېغىز چىش
jaŋpɛʃ	يانپاش
jaŋbaq	ياڭاق
jald a -	يالد - (ئاتنىڭ يالىنى قىرقىشقا قارىتىلغان)

jaldimaq	يالدىماق
jaldaf	يالداش
jā(ɤ)liɕot	لويلا
jā(ɤ)liq	ياغلىق (باشقا تاڭمىدىغان ياغلىق)
jamā(n)	يامان
jamda -	سۈپۈر -
jamdimaq	سۈپۈرمەك
jamdaf	سۈپۈرۈش
jamdaq	سۈپۈرگە
jantara -	يانتاي -
jantarimaq	يانتايماق
jantaraf	يانتىمىش
jajaq	ياپاق، پىيادە
jā(n)jiɕaf	يان ياغاچ (ئىشكىنىڭ يان ياغىچى)
jē(ɾ)	يەر
jē(ɾ)ʃiwē(n)	چۈمۈل
jeh, jeh	كەپتەرنى چاقىرىشتا قوللىنىلىدىغان ئۈندەش سۆز
jeŋgē(n)	ستولبا، سىم تۈۋرۈك
jelpø(n)kisel	ئاتتا بولىدىغان كېسەل
jē(ɾ)weʃi	قەبرىستانلىق
jopurɕa	سۆرەم
jotqā(n) ~ jortqā(n)	يوتقان
jotʃo(n)	غەلىتە
joso(n)	يوسۇن
josul	ئالۋان بېگى (تارىخىي مەنسەپ نامى)
joɕā(n)	يوغان

joδā(n) - jorpa	يوغان - يالپا
joδi - jodā(n)	يوقسۇل
joqajni	يۇقسىرى تەرەپ
juq	كسر
△ juq qijttimiz	كسر يۇيۇۋاتىمىز
jugaʃ	ياۋاش
julδδ(n)	يۇلغۇن
jumbulaq	يۇمىساق
jumʃa-	ئىشقا سال -
jumʃimaq	ئىشقا سالماق
jumʃaʃ	ئىشقا سېلىش
jumurδa	تاماق - كېكىرتەك
jumurδa juqmasliq	قىلچە تەسىر قىلماسلىق
junduluq	قاسماق، پاسكىنا
jøtykle -	تولۇقلا -
jøtyklimek	تولۇقلىماق
jøtykleʃ	تولۇقلاش
△ aʃliδimiz tygep qaldi,	ئاشلىقىمىز ئاز قالدى،
jøtyklep biriŋle - ki.	تولۇقلاپ بېرىڭلار
jøttke -	يۆتكە -
jøttkimek	يۆتكىمەك
jøttkeʃ	يۆتكەش
jøgij	يۆگىمەچ، يۆگەي
jyryk	سېزىك
jygē(n)	يۈگەن
jygē(τ) -	يۈگۈر -

'jygē(r)mek	يۈگۈرمەك
jygirij	يۈگۈرۈش
jepinča	يېپىنچا
jezixo	يېزىخو (بىر خىل دورا ئۆسۈملۈكى)
qara~	قارا يېزىخو
aq~	ئاق يېزىخو
jessi	يايلاق
jesilda-	يېشىلاش -
jesildimaq	يېشىلاشماق
jesildaʃ	يېشىللىشىش
jeqe(n) ~ jeqqe(n)	يېقىن
jeni - weli	ئەتراپ - چۆرىسى
jewidaq	ياۋىداق
jitetlik	يېتەرلىك
jitile -	يېتىلە -
jitilimek	يېتىلىمەك
jitileʃ	يېتىلەش
jitim	يېتىم
jitinʃɪ(n)	ھەممىگە يېتىشىدىغان
jixa - jøgem < خە ~ 下 + jøgem	قارا - قويۇق
jiti -	ئىرد -
jirimaq	ئىرداق
jiciʃ	ئىرىش
jirik	يېرىك
jicin	يېرىك
jiriqda -	يېرىڭلا -

jir iŋdimaq	يىرىڭلىماق
jir iŋdaʃ	يىرىڭلاش
jisap	ھېساب
jiʃaʃ	ياغاچ
jiʃiʃi	ياغىچى
jikaje	ھېكايە
ji gojellik ʃapa(n) < 衫长画裹 ~ خە	
ئاپالارنىڭ بىر خىل مىللىي چاپىنى (تۆي قىلىدىغان قىزلار ئۈچۈن ئانىسى تەرەپتىن تەييارلىنىدۇ)	
ji gine	ھالغا، زىرە
ji mir -	ھىمىر -
ji mirmaq	ھىمىرمەك
ji miriʃ	ھىمىرش
ji miŋso	بىر خىل دورىلىق ئوت
ji nik	يېنىك

VI قوشۇمچە

1. قۇمۇل شېۋىسىدە ئۇيغۇر تىلىغا خاس كىشى
ئىسىملىرىدىن كۆپ قوللىنىلىدىغانلىرى

- ئاپپاق قىز (ئايالچە)
- ئاق ئايلا (ئايالچە)
- ئاقبەگ (ئەرچە)
- ئاقبېلىق (ئەرچە)
- ئاققاشخان (ئايالچە)
- ئاقئوغاش (ئەرچە)
- ئاقئوغاش (ئايالچە)
- ئاقئورۇك (ئايالچە)
- ئاپخان (ئايالچە)
- ئاپلاخان (ئايالچە)
- ئاپدۇرخان (ئايالچە)
- ئالتۇنخان (ئايالچە)
- ئالمىخان (ئايالچە)
- بەسىم (ئەرچە)
- بورچا (ئەرچە)
- بوسۇق (ئەرچە)
- بېلىق ئايلا (ئايالچە)

تاش (ئەرچە)
 تاشبای (ئەرچە)
 تاشتۆمۆر (ئەرچە)
 تاشخان (ئایالچە)
 تەكەخان > تەركەنخان؟ (ئایالچە)
 توختى (ئەرچە)
 توختىخان (ئایالچە)
 توختاشخان (ئایالچە)
 توخسۇن ~ توقسۇن (ئەرچە)
 توغاش (ئەرچە)
 توغاشخان (ئایالچە)
 توغان (ئەرچە)
 توقال (ئەرچە)
 تۇران (ئەرھەم ئایالچە)
 تۇرخان (ئایالچە)
 تۇردى (ئەرچە)
 تۇردىخان (ئایالچە)
 تۇرسۇن (ئەرچە)
 تۇرسۇنخان (ئایالچە)
 تۇرغۇن (ئەرچە)
 تۇرغۇنئاي (ئایالچە)
 تۆرۈك ئايلا (ئایالچە)
 تۆلەن (ئەرچە)
 تۆلەندى (ئەرچە)
 تۆمۆر (ئەرچە)
 تېجەلخان (ئایالچە)

يامداق (ئەرچە)
يو'ئاس (ئەرچە)
يۇبلان ئايلا (ئايالچە)
يېنەرنان (ئايالچە)
يىدىگۈل (ئايالچە)

2. كىتابتا قوللىنىلغان خەلقئارا ترانسكرىپسىيە بەلگىلىرىنىڭ ھازىرقى ئۇيغۇر يېزىقىدا قوللىنىلىۋاتقان ھەرپلەر بىلەن سېلىشتۇرمىسى

[a]	ئا
[ε]	ئە
[b]	ب
[p]	پ
[t]	ت
[dz]	ج
[ʃ]	چ
[x]	خ
[d]	د
[r]	ر (قۇمۇل شېۋىسىدە ئۈچى قايرىلما ئۈزۈك تاۋۇش)
[z]	ز
[s]	س
[ʃ]	ش
[ɕ]	ش
[q]	ق
[k]	ك
[g]	گ
[ŋ]	ڭ
[l]	ل
[m]	م
[n]	ن

[h]
[o]
[u]
[ø]
[y]
[w]
[e]
[i]
[j]

ھ
ئو
ئو
ئو
ئو
ئو
ئو
ئو
ي

ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۈستىگە «-» قويۇلدى.
دساغلاشقان سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۈستىگە «~» بەلگىسى
قويۇلدى.

جاراڭسىزلاشقان سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۈستىگە (مۇشۇ قائىدە
سۆزلەنگەن ئورۇندا) «.» بەلگىسى قويۇلدى، قائىدە سۆزلەنمىگەن
ھەممە جايدا بۇ بەلگە قويۇلمىدى.

ئاۋۇش بەرگۈ پىلەر:

تۆمۈرتىدىن:

- پاتەمخان ھەسەن، ئايال، 56 ياش. ساۋاتسىز
مۆتۈرىخان ھاشىم، ئايال، 46 ياش. باشلانغۇچ ساۋاتى بار.
ھەسەلخان، ئايال، 58 ياش. چالا ساۋات
رۇپىنخان ماما، ئايال، 83 ياش. ساۋاتسىز
قىياز بوۋا، ئەر، 70 ياش. ساۋاتسىز
ئاقماش يېزا توشو (ئاڭسىڭ) دىن:
كىچىك غوجامنىياز، ئەر، 77 ياش. ساۋاتسىز
زەبىنەپخان غوجامنىياز، ئايال، 66 ياش. چالا ساۋات (لەقىمى —
لېپىر)
خەلىپىخان، ئايال، 63 ياش. چالا ساۋات

قىسقارتىمىلار

ئە. ئەرەبچە

خە. خەنزۇچە

ف. پارسچە

ئىد. ئىدىئوم

ق. ئۇ. قەدىمكى ئۇيغۇرچە

موز. موڭغۇلچە

سېل. سېلىشتۇرۇش

بە. ت. بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت

مون - خە: موڭغۇلچە-خەنزۇچە لۇغەت

پايدىلانغان ماتېرىياللار

1. مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981-يىلى.
2. س. س. يې. مالوۋا: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ قۇمۇل دىئالېكتى»، موسكۋا-لېنىنگراد، 1954-يىلى. 3. مەرسۇلتان ئوسمانوف: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى»، شىنجاڭ ياشلار نەشرىياتى، 1990-يىلى.
4. غۇلام غوپۇرى: «ئۇيغۇر شېۋىلىرى سۆزلۈكى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1986-يىلى.
5. ئارسلان ئابدۇللا: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قۇمۇل شېۋىسى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزلىنىش» (ماقالە)، «تىل ۋە تەرجىمە» مەخسۇس سانى، 1985-يىلى.
6. مۇھەببەت قاسىم: «مۇرتۇق شېۋىسى توغرىسىدا» (ماقالە)، «تىل ۋە تەرجىمە» مەخسۇس سانى، 1985-يىلى.
7. ئېلى ئىسمائىل: «قۇمۇل نەزمىلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991-يىلى.
8. «ئاراتۈرۈك خەلق ماقالى-تەمسىللىرى»، شىنجاڭ سىنەن ئۇنىۋېرسىتېتى باسما زاۋۇتى، 1993-يىلى.
9. «شىنجاڭ جۇڭخىي ئۆسۈملۈك دورىلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1973-يىلى.
10. «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1957-يىلى.
11. «موڭغۇلچە - خەنزۇچە لۇغەت» ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1976-يىلى.
12. «پارسچە-خەنزۇچە لۇغەت» بېيجىڭ داشۆ شەرق تىل-ئەدەبىيات فاكولتېتى تۈزگەن، بېيجىڭ، 1981-يىلى.

中国科学院图书馆藏
北京 100080

中国科学院图书馆藏

北京 100080

中国科学院图书馆藏

中国科学院图书馆藏

北京 100080

中国科学院图书馆藏

北京 100080

中国科学院图书馆藏

北京 100080

中国科学院图书馆藏

北京 100080

中国科学院图书馆藏

ISBN 7-5372-1329-1



9 787537 213295 >

ISBN7-5372-1329-1

H·12(民文)定价:15.00元

تۈزۈش

توغرىسى	خانلىسى	قۇر		بەت
		تۆۋەندىن	يۇقىرىدىن	
нама	на ма	8		6
овура	о ура	6		6
овулла	о лла	6		6
[۶]	[]	10		32
ʋεεε	ʋε lε	4		32
tiʋε	tilε	2		32
beʋim	beim		4	33
biʋim	bi im		5	33
ʋi	ʋi		5	33
kile(n)	kelen(n)		5	40
ʋεngel	ʋηεgel		10	63
oz(l)it(i)lε(τ)	oz(l)it(i)	2		67
ozlirilε(τ)	lε(τ)ozllirilā(τ)	1		67
سوزۇق	ئۇزۇك	12		75
jalut	jalu		6	78
dalut	dalu		7	78
ʋy/ʋp	ʋyāʋp	7		90
palani	palami		6	94
tutmu/	tutmuā	8		95
qazā(n)	qozā(n)	5		111
qoluʋ	qolug		1	113
qijmetlidi	qijmetildi		6	121
چاڭقىملىق	ئاڭقىملىق	1		128
چىشىنى	چىشىنى		6	165
ditiji/	ditili/	10		172
qo/qawaq	o/qawaq	10		190
lεm/itεp	lεm/itεp		8	203
lewita—	lewita—	5		203
مىكىسىر	مىكىسىر		6	207
mēm—mēm ~ mē—mē	mē—mēm ~ mē—mēm		8	207
ئوتىڭ	ئۇنىڭ	6		213
oplimaq	oplinaq		3	215
ئوسۇشتا	ئوشۇشتا		1	216
چىلگە	چىلگە	2		216
ئىگىن	ئىگىن		8	226
يايلاق	يايلاق		7	232
نىياز	قىياز	6		240